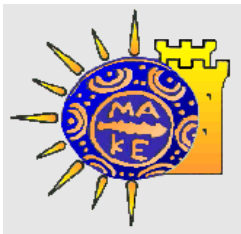

Ανδρέας Κ. Μπουρούτης

**Η εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης:
Από την Απελευθέρωση μέχρι την Κατοχή
(1912-1941).
Οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις σε νέο
περιβάλλον**

Μεταδιδακτορική Έρευνα που υποβλήθηκε στο Τμήμα Βαλκανικών,
Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ, ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος – Ευχαριστίες.....	5
Εισαγωγή.....	7
Κεφάλαιο Πρώτο: Από την αυγή του 20ου αιώνα μέχρι την έλευση των προσφύγων	
1.1 Στις αρχές του 20ου αιώνα (1900 – 1911).....	17
1.2 Από το 1911 στο 1923. Τα χρόνια των αλλαγών.....	21
1.3 Το Μητρώο Επιχειρήσεων και η οικονομική δραστηριότητα (1913 – 1915).....	23
1.4 Η Αντάντ, η Μεγάλη Πυρκαγιά και η έλευση των προσφύγων (1916 – 1922).....	30
1.5 Η εβραϊκή επιχειρηματικότητα (1916 – 1922).....	38
1.6 Εμπορική – παραγωγική δραστηριότητα.....	46
Κεφάλαιο Δεύτερο	
Η πρώτη περίοδος του Μεσοπολέμου (1923 – 1932)	
2.1 Η θέση της εβραϊκής κοινότητας στον Μεσοπόλεμο.....	51
2.2 Η επιχειρηματικότητα στη Θεσσαλονίκη.....	57
2.3 Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης στον Μεσοπόλεμο και η εβραϊκή παρουσία.....	58
2.4 Η εβραϊκή επιχειρηματικότητα την πρώτη περίοδο του Μεσοπολέμου (1923-1932).....	68
Κεφάλαιο Τρίτο	
Τα χρόνια πριν τον πόλεμο (1933 – 1941)	
3.1 Οι συνθήκες στην εβραϊκή κοινότητα πριν τον πόλεμο.....	81
3.2 Η εκπαίδευση στην εβραϊκή κοινότητα.....	83
3.3 Η επιχειρηματικότητα στη Θεσσαλονίκη την περίοδο πριν τον πόλεμο.....	85
3.4 Παραδοσιακό εμπόριο και προοπτική στην εβραϊκή κοινότητα.....	93
Επίμετρο.....	99
Βιβλιογραφία.....	105

ΠΡΟΛΟΓΟΣ - ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ξεκινώντας θέλω να ευχαριστήσω τον καθηγητή κ. Στράτο Δορδανά για τη συνεργασία που είχαμε την περίοδο εκπόνησης της μεταδιδακτορικής έρευνας, καθώς και το προσωπικό του τμήματος Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

Επιθυμώ να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την κ. Αρετή Μακρή και όλο το προσωπικό του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας (Γενικά Αρχεία του Κράτους) στη Θεσσαλονίκη για τη συνεργασία κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου. Η κ. Μακρή μου υπέδειξε το αρχείο του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης και του Μητρώου Επιχειρήσεων που αποτέλεσαν τη βάση της μεταδιδακτορικής έρευνας. Η βοήθεια, οι υποδείξεις και η συνεχής υποστήριξη της με αρχειακό υλικό με βοήθησαν τα μέγιστα στην επίτευξη του σκοπού μου. Της οφείλω το έργο αυτό.

Ευχαριστίες οφείλω και σε πολλούς ακόμη συναδέλφους και φίλους που με βοήθησαν με τις παρατηρήσεις και τις υποδείξεις τους. Ο Αλέξανδρος Δάγκας, ο Ανέστης Στεφανίδης, ο Shai Srougo, η Minna Rozen είναι μερικοί από αυτούς. Η Ξένια Ελευθερίου με βοήθησε στην ταξινόμηση των στοιχείων του Μητρώου Επιχειρήσεων για ορισμένα έτη και η βοήθειά της ήταν πολύτιμη.

Στο θέμα της ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης και του νέου πολεοδομικού σχεδιασμού μετά την καταστροφική πυρκαγιά του 1917 δέχτηκα την ιδιαίτερη βοήθεια του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και της Εριφύλης Χοντολίδου που επεξεργάστηκε στοιχεία από το Αρχείο της Επιτροπής Σχεδίου Πόλεως Η κ. Χοντολίδου μου παραχώρησε τη μελέτη που έχει κάνει σχετικά με τα νέα οικόπεδα που δημοπρατήθηκαν μετά το 1920 στην οδό Βενιζέλου. Τους ευχαριστώ όλους για τη βοήθειά τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι περισσότερες αναλύσεις για τη Θεσσαλονίκη υπογραμμίζουν τις σημαντικές ανακατατάξεις στο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον της πόλης τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Μέρος μιας καταρρέουσας αυτοκρατορίας με σημαντική εθνοτική διαφοροποίηση στην πληθυσμιακή της σύνθεση, η πόλη βίωσε ραγδαίες αλλαγές ως απότοκο των σημαντικών πολιτικών εξελίξεων στη βαλκανική χερσόνησο.

Η εβραϊκή κοινότητα, η μεγαλύτερη κοινότητα την περίοδο της απελευθέρωσης το 1912 αντιμετώπισε τις σημαντικότερες προκλήσεις. Γενικότερα η Θεσσαλονίκη βίωσε μια σταδιακή μεταμόρφωση σε σχέση με τις αρχές του 20ού αιώνα σε σημείο που, στις παραμονές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, να μιλάμε για μια άλλη πόλη με διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και εθνοτική σύνθεση. Ειδικά μετά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα σημειώθηκαν μεγάλες χωροταξικές αλλαγές, σημαντική οικονομική διαφοροποίηση και κοινωνική αναδιάρθρωση.

Η νεότερη ιστορική έρευνα έχει τοποθετήσει την αρχή των εξελίξεων στο 1911 και όχι στους Βαλκανικούς Πολέμους και την περίοδο 1912-1913. Πρόκειται για μια χρονιά που επηρεάζει ουσιαστικά την εβραϊκή κοινότητα αλλά και όλο το οικονομικό εμποικοδόμημα της πόλης. Το ενδιαφέρον έγκειται ότι η Θεσσαλονίκη επηρεάζεται από ένα γεγονός που συμβαίνει χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά. Το ξέσπασμα του ιταλοτουρκικού πολέμου το καλοκαίρι του 1911 για τα εδάφη της Κυρηναϊκής και της Τριπολιτανίας, στη σημερινή Λιβύη, οδηγεί στην απέλαση και την αναγκαστική έξοδο των Εβραίων που διέθεταν ιταλική υπηκοότητα. Ανάμεσά τους και οι σπουδαίες οικογένειες Αλλατίνι και Μοδιάνο. Η αποχώρησή τους προκάλεσε μεγάλη οικονομική κρίση που επηρέασε όχι μόνο την εβραϊκή κοινότητα αλλά όλη τη Θεσσαλονίκη και τον τραπεζικό κλάδο.¹ Τα οικονομικά προβλήματα φυσικά δεν ήταν άγνωστα. Τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα είχε προκύψει σωρευτικό ρεύμα πτωχεύσεων διαφόρων εταιρειών και τραπεζικών γραφείων, κυρίως στην εβραϊκή κοινότητα ενδεικτικό των εύθραυστων συνθηκών σε τοπικό επίπεδο.

¹ Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Υπόθεση Μοδιάνο: Τραπεζικό κραχ στη Θεσσαλονίκη το 1911*, Θεσσαλονίκη 1991.

Παρ' όλα τα σκαμπανεβάσματα μέχρι το 1911 η Θεσσαλονίκη είχε σημειώσει σημαντική οικονομική άνοδο και είχε καταστεί το σημαντικότερο οικονομικό-εμπορικό κέντρο των Βαλκανίων μετά την Κωνσταντινούπολη.

Όμως το μοντέλο της οικονομικής ανάπτυξης της Θεσσαλονίκης είχε μεγάλη εξάρτηση από ξένα κεφάλαια και

οι σημαντικές υποδομές κεφαλαίου (σιδηρόδρομοι, τραμ, εργοστάσιο φωταερίου, λιμάνι) ανήκαν σε ξένες εταιρείες, ενώ το 1911 οι εισαγωγές ήταν πάνω από τρεις φορές περισσότερες από τις εξαγωγές.² Παρά την οικονομική τους αυτοτέλεια και τη σημαντική τους ανάπτυξη, τα λιμάνια του Λεβάντε όπως η Σμύρνη, η Θεσσαλονίκη και η Βηρυτός ανήκαν στην καταρρέουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι Οθωμανοί ήταν δέσμιοι των οικονομικών τους προβλημάτων και από τα τέλη της δεκαετίας του 1870 και της χρεωκοπίας του αυτοκρατορικού ταμείου ήταν πλήρως εξαρτημένοι από τους πιστωτές τους.³

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι έφεραν και τις μεγαλύτερες ανακατατάξεις στη βαλκανική χερσόνησο. Η είσοδος του ελληνικού στρατού στις 26 Οκτωβρίου του 1912 με το παλαιό ημερολόγιο στη Θεσσαλονίκη έφερε μια μεγάλη αλλαγή στο status quo της πόλης. Μετά από 450 χρόνια οθωμανικής κυριαρχίας η Θεσσαλονίκη άλλαξε χέρια. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία απώλεσε το μεγαλύτερο και πλέον προσοδοφόρο μέρος των ευρωπαϊκών εδαφών της ενώ τα βαλκανικά χριστιανικά κράτη αύξησαν την εδαφική τους επικράτεια. Οι εθνικισμοί στα Βαλκάνια για δεκαετίες σάρωσαν τα πάντα και τις πιθανότητες συνεννόησης και υγιούς οικονομικής συνεργασίας, κάτι που θα μπορούσε να αποτελέσει θετική εξέλιξη για την προοπτική της Θεσσαλονίκης και διατήρησης της θέσης της ως εμπορικού διαμετακομιστικού κέντρου.

Η χρονική περίοδος από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912 μέχρι και την κατάληψη της χώρας το 1941 από τα γερμανικά στρατεύματα δημιούργησε μεγάλες ανακατατάξεις στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο. Η ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας

² Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, University of Chicago Press, Σικάγο 1980, σ. 104.

³ Donald Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Οι τελευταίοι αιώνες 1700-1922*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 127. Η οικονομική κρίση του 1873 περιόρισε την εισαγωγή κεφαλαίων από την Ευρώπη και η οθωμανική κυβέρνηση βρέθηκε σε αδυναμία αναχρηματοδότησης των υφιστάμενων δανείων. Το 1876 οι Οθωμανοί δήλωσαν αδυναμία αποπληρωμής των χρεών τους. Το 1881 για την αντιμετώπιση του χρέους και της αποπληρωμής του δημιουργήθηκε η Υπηρεσία Διαχείρισης Οθωμανικού Χρέους (Ottoman Public Debt Administration - τουρκικά Düyün-u Umumiye), η οποία συν τω χρόνω έγινε μια τεράστια, ανεξάρτητη γραφειοκρατία που διοικείτο από τις πιστώτριες χώρες.

βρέθηκε στη δίνη των εξελίξεων για περισσότερο από δέκα χρόνια μέχρι το 1923 και σε πολλά από αυτά εν τω μέσω στρατιωτικών επιχειρήσεων (Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος 1915 – 1919).

Η οικονομική σημασία της πόλης μετά την απελευθέρωση σταδιακά υποχώρησε και η πλειοψηφούσα εβραϊκή κοινότητα απώλεσε μεγάλο μέρος από τα ερείσματα της στη διαδικασία ελληνοποίησης που παρατηρήθηκε. Η έλευση των προσφύγων το 1922-1923 μετέτρεψε την εβραϊκή κοινότητα επίσημα σε μειονότητα, ενώ η θέση πολλών Εβραίων επιδεινώθηκε μετά την καταστροφική πυρκαγιά του 1917. Το 70% από τους σχεδόν 70.000 άστεγους της καταστροφής ήταν Εβραίοι.⁴

Τη δεκαετία του 1920 η εβραϊκή κοινότητα πέρα από την άφιξη των προσφύγων βρέθηκε αντιμέτωπη με σειρά αρνητικών εξελίξεων που δημιούργησαν προβληματισμό για το μέλλον της κοινότητας υπό ελληνική διοίκηση. Η επιβολή της αργίας της Κυριακής, μια κίνηση που υποβοηθούσε τους Έλληνες εμπόρους και ειδικά τους πρόσφυγες που είχαν δραστηριοποιηθεί στην αγορά της πόλης δημιούργησε προβλήματα στους εβραίους εμπόρους λόγω της εβραϊκής αργίας του Σαββάτου (Sabbath). Η πιθανότητα τήρησης της σήμαινε ότι οι εβραίοι επιχειρηματίες είχαν ανοιχτά τα καταστήματα και τις επιχειρήσεις τους πέντε ημέρες την εβδομάδα σε αντίθεση με τους χριστιανούς ανταγωνιστές τους που ήταν έξι, ενώ η μη τήρηση της αργίας προκαλούσε δυσαρέσκεια τόσο στον θρησκευτικό κύκλο της κοινότητας όσο και στους θρησκευόμενους ομόθρησκους.

Η δημιουργία χωριστών εκλογικών καταλόγων και τμημάτων για τους εβραίους ψηφοφόρους από τις εκλογές του 1925 και μετά ενέπλεξε την εβραϊκή κοινότητα στα κομματικά παιχνίδια της κεντρικής πολιτικής σκηνής των Αθηνών ενισχύοντας τις διακρίσεις εις βάρος της.

Το ασταθές οικονομικό κλίμα τη δεκαετία του 1920 κορυφώθηκε με το Κραχ του 1929 και την παγκόσμια οικονομική κρίση. Η πτώχευση της Ελλάδας το 1932 είχε άμεσα ορατά αποτελέσματα στην αγορά της Θεσσαλονίκης με σωρευτικό κύμα πτωχεύσεων και διαλύσεων εταιρειών.

⁴ Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 380-394. Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919*, Πατάκης, Αθήνα 2014, σ. 120-136.

Στο εύθραυστο περιβάλλον η εβραϊκή κοινότητα της πόλης που εξακολουθούσε να αριθμεί περισσότερες από 50.000 ψυχές προσπάθησε να συνεχίσει τη ζωή της και την οικονομική και κοινωνική της δραστηριότητα. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και η κατάληψη της Ελλάδας από τις χώρες του Άξονα (Γερμανία, Βουλγαρία, Ιταλία) σήμαναν και το τελευταίο δραματικό επεισόδιο με τον εκτοπισμό και το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης.

Αντικείμενο Έρευνας και Στόχοι

Στόχος της μεταδιδακτορικής έρευνας είναι να εξετάσει τις σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις στο περιβάλλον της Θεσσαλονίκης την περίοδο από την απελευθέρωση το 1912 μέχρι την κατάληψη της χώρας το 1941. Οι αλλαγές που προκλήθηκαν επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό τόσο την πληθυσμιακή σύνθεση της εβραϊκής κοινότητας όσο και την κοινωνική - ταξική τοποθέτηση των μελών της. Η εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη μετά την ενσωμάτωση στην ελληνική επικράτεια παρέμεινε ισχυρή αλλά είχε πλέον όλα τα χαρακτηριστικά μιας παρουσίας που παρακολουθούσε τις πολιτικές εξελίξεις και δεν μπορούσε να τις επηρεάσει.

Η υπόθεση εργασίας υποστηρίζει ότι σε μεγάλο βαθμό η εβραϊκή κοινότητα ακολούθησε την γενικότερη υποχώρηση της οικονομικής θέσης της Θεσσαλονίκης και επηρεάστηκε από τις δημογραφικές και κοινωνικές ανακατατάξεις σε βάθος χρόνου. Στην υπόθεση τούτη προέκυψαν ενδιαφέροντα ερευνητικά ερωτήματα που έπρεπε να απαντηθούν: Η υποχώρηση της σημασίας της εβραϊκής παρουσίας επηρεάστηκε από την διαδικασία ελληνοποίησης της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας γενικότερα; Η επιβολή νέων κανόνων όπως η υποχρεωτική αργία της Κυριακής ή οι διακρίσεις εις βάρος της εβραϊκής κοινότητας με τους ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους έπαιξαν αρνητικό ρόλο στην οικονομική και κοινωνική προοπτική των Εβραίων; Ποιος ήταν ο ρόλος της ηγεσίας της εβραϊκής κοινότητας στην νέα κατάσταση πραγμάτων; Η μετανάστευση που παρατηρήθηκε επιδιώχθηκε ή ήταν μια αναγκαστική επιλογή πολλών Εβραίων; Το φαινόμενο του αντισημιτισμού που κορυφώθηκε το 1931 με το πογκρόμ στο Κάμπελ ήταν ένα ενεργό στοιχείο της οικονομικής και κοινωνικής ζωή της Θεσσαλονίκης;

Η ανάδειξη των κοινωνικών και οικονομικών χαρακτηριστικών της εβραϊκής κοινότητας στην περίοδο πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στηρίχτηκε στην εξέταση διαφόρων παραγόντων όπως:

1. Οικονομική θέση της εβραϊκής κοινότητας με ανάλυση των χαρακτηριστικών της εβραϊκής επιχειρηματικότητας σε βάθος χρόνου (1913 – 1939)
2. Δημογραφικά χαρακτηριστικά (πληθυσμός, μετανάστευση, συγκριτικός συσχετισμός με τις δημογραφικές αλλαγές στην πόλη)
3. Χωροταξική διάρθρωση της Θεσσαλονίκης (εβραϊκές – μικτές γειτονιές, νέες εγκαταστάσεις – εβραϊκές γειτονιές, προσφυγικοί συνοικισμοί στην περιφέρεια της πόλης)
4. Κοινωνική διαφοροποίηση – ταξική διαστρωμάτωση και παρουσία/ανταγωνισμός Εβραίων και Ελλήνων στο οικονομικό περιβάλλον της Θεσσαλονίκης
5. Διακοινοτικές – διαθρησκευτικές σχέσεις και ο ρόλος της πολιτικής εξουσίας σε τοπικό και εθνικό επίπεδο.

Ανασκόπηση Ερευνητικής Περιοχής - Βιβλιογραφία

Η έρευνα προχώρησε σε μελέτη των οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων της Θεσσαλονίκης καλύπτοντας την περίοδο από το 1912 μέχρι την κήρυξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου το 1940 και την κατάληψη της πόλης από τους Γερμανούς το 1941.

Αναλύθηκαν νέα οικονομικά στοιχεία, κοινωνικά (δημογραφικά, χωροταξικά, ταξικά) και οικονομικά (οικονομικά δεδομένα, στατιστικά στοιχεία) χαρακτηριστικά της εβραϊκής κοινότητας σε συνδυασμό με τις πολιτικές εξελίξεις στη Θεσσαλονίκη και την Ελλάδα γενικότερα (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, Μικρασιατική Καταστροφή, Ύφεση και Χρεοκοπία, Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος).

Η περίοδος του Μεσοπολέμου στη Θεσσαλονίκη έχει αποτελέσει ερευνητικό πεδίο για μελέτες, που έχουν εστιαστεί στις ραγδαίες κοινωνικές και οικονομικές ανακατατάξεις. Σημαντικό είναι το πολυσέλιδο πόνημα του Αλέξανδρου Δάγκα για την περίοδο από την απελευθέρωση μέχρι και το 1940, το οποίο αναφέρεται διεξοδικά στις

οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις.⁵ Επίσης σημαντική είναι η εκτεταμένη εργογραφία του Ευάγγελου Χεκίμογλου για την ίδια περίοδο.⁶

Στην εβραϊκή κοινότητα και τις ανακατατάξεις στο οικονομικό πεδίο την περίοδο μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο έχει εστιαστεί η Orly Meron.⁷ Η Meron υποστηρίζει στο έργο της ότι η εβραϊκή επιχειρηματικότητα, εξωστρεφής και με αυτοπεποίθηση στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στράφηκε σταδιακά εντός των ορίων της κοινότητας για να μπορέσει να συνεχίσει τη δραστηριότητά της. Η εσωστρέφεια τούτη ήταν ουσιαστικά μονόδρομος για τους εβραίους επιχειρηματίες, σύμφωνα με την Meron, οι οποίοι αδυνατούσαν να αντιμετωπίσουν τους Έλληνες ανταγωνιστές και κυρίως τα μεγάλα οικονομικά σχήματα που προέρχονταν από την Αθήνα. Το τελευταίο υπήρξε γενικότερο ζήτημα για τους Θεσσαλονικείς και βορειοελλαδίτες επιχειρηματίες. Οι μεγαλύτερες κεφαλαιουχικές επιχειρήσεις, όπως για παράδειγμα οι εταιρείες των συμμετοχικών σχημάτων των αδελφών Αλλατίνι, εξαγοράστηκαν σταδιακά από αθηναϊκά επιχειρηματικά σχήματα μέχρι και τη δεκαετία του 1920. Ένα πλεονέκτημα που είχαν οι Εβραίοι επιχειρηματίες ήταν τα άριστα εμπορικά δίκτυα και οι συνεργασίες με το εξωτερικό. Την δεκαετία του 1930 με την κρατική πολιτική του προστατευτισμού χάθηκε ένα ακόμη πλεονέκτημα για την εβραϊκή επιχειρηματικότητα.

Σχετικά με την υπόλοιπη εργογραφία αναφέρω το έργο του Devin Naar για την εβραϊκή κοινότητα και τη σημαντική και σχετικά άγνωστη επιστημονική αρθρογραφία των ιστορικών από το Ισραήλ Minna's Rozen και Shai Srougo.⁸ Η πρώτη ανέπτυξε σε άρθρα της έναν εξαιρετικό προβληματισμό για τη σχέση της εβραϊκής κοινότητας με το ελληνικό κράτος μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία στην κοινότητα και την επαφή με

⁵ Αλέξανδρος Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940*, Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998

⁶ Ενδεικτικά: Ευτυχία Ρούπα, Ευάγγελος Χεκίμογλου *Εισαγωγή στην επιχειρηματικότητα της Θεσσαλονίκης στην περίοδο 1900-1940 τόμος 3-4*, Θεσσαλονίκη 2004. Ευάγγελος Χεκίμογλου, « Καταστροφή και ανασυγκρότηση της ταξικής δομής στη Θεσσαλονίκη 1912-1940», στο Δ. Καιρίδης (επιμ.), *Θεσσαλονίκη, Μια πόλη σε μετάβαση 1912-2012* Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 281-299. Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Επαγγελματικές πτυχές της εγκατάστασης των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», στο Ελένη Ιωαννίδου (επιμ.), *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων (1920-1940)*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 127-135

⁷ Orly Meron, *Jewish entrepreneurship in Salonica 1912-1940, An ethnic economy in transition*, Sussex Academic Press, Sussex 2013.

⁸ Devin Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων, Ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη νεότερη Ελλάδα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018

την ελληνική γλώσσα και κουλτούρα.⁹ Γενικότερα η διαδικασία ένταξης και ενσωμάτωσης των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στην ελληνική κοινωνία κυριαρχήθηκε από τις σχέσεις των ελίτ της κοινότητας με τις αντίστοιχες ελληνικές. Ο Shai Srougo με μια σειρά άρθρων σε επιστημονικά περιοδικά με επίκεντρο το λιμάνι της Θεσσαλονίκης επισήμανε τις σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές στην πόλη.¹⁰ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση του Srougo ότι η εβραϊκή μετανάστευση που παρατηρήθηκε τη δεκαετία του 1930 δεν έχει άμεση σχέση, όπως έχει υποστηριχθεί, με το πογκρόμ στην εβραϊκή συνοικία του Κάμπτελ αλλά με τις προβληματικές οικονομικές συνθήκες ειδικά στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της Θεσσαλονίκης.¹¹

Μεθοδολογία Έρευνας

Η έρευνα στηρίχθηκε σε πρωτογενές αρχαιακό υλικό και συγκριτική αξιολόγηση της εβραϊκής οικονομικής επιχειρηματικότητας με την οικονομική πορεία της Θεσσαλονίκης τα χρόνια από την ενσωμάτωση στην Ελλάδα μέχρι την έναρξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Παράλληλα αξιοποιήθηκαν γραπτές πηγές (αρχεία – βιβλιογραφία) και καταγεγραμμένες προφορικές μαρτυρίες για να αποτυπωθούν οι αλλαγές που παρουσιάστηκαν στο κοινωνικό πεδίο (προσφυγική εγκατάσταση, μετανάστευση, εσωτερικές μετακινήσεις, κοινωνικοί αγώνες).

Για τους σκοπούς της μεταδιδακτορικής μελέτης πραγματοποιήθηκε πρωτογενής έρευνα σε αρχαιακό υλικό που δεν έχει αξιοποιηθεί μέχρι σήμερα στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Πρόκειται για το Μητρώο Επιχειρήσεων του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Το αρχείο, που αποτελείται από είκοσι τόμους με περίπου 7.600 εγγραφές, σύστασης, διάλυσης και τροποποίησης επιχειρήσεων από το 1913 έως και το 1939, συνιστά ένα εξαιρετικό πανόραμα της επιχειρηματικής

⁹ Minna Rozen, "On Nationalizing Minorities: The Education of Salonikan Jewry, 1912–1941", στο *Αρχείων Ανάλεκτα*, 2, Θεσσαλονίκη 2018, Σωματείο «Φίλοι Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης», σ. 127-232. Minna Rozen, "The Jewish Community of Salonika, 1912–1941: Organizational Patterns", στο *Αρχείων Ανάλεκτα*, 1, Θεσσαλονίκη 2016, Σωματείο «Φίλοι Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης», σ. 306-367

¹⁰ Shai Srougo, "Core–Periphery Interactions in the Late and Post Ottoman Periods: Dependency and the Uneven Development of Thessaloniki: 1870–1936", *European Review*, 21, 2013, pp. 422-434. Shai Srougo, *Between idealism and reality: the unknown chapter of the Thessalonikian dockworkers in their struggle in the port of Haifa, 1933–1935*, *Labor History*, 59 (4), 2018, pp. 398-414.

¹¹ Shai Srougo, "The Jewish workers in the port of Thessaloniki (1939-1943): Their war experience as workers, Greeks and Jews", in *Journal of Modern European History*, 18 (3), 2020, p. 355.

δραστηριότητας στη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με τις οδηγίες της νέας ελληνικής διοίκησης από το 1913 όλες οι υπό σύσταση ομόρρυθμες και ετερόρρυθμες επιχειρήσεις στη Θεσσαλονίκη έπρεπε να προχωρούν σε συμβολαιογραφική πράξη σύστασης (καταστατικό) η οποία και καταγραφόταν στο μητρώο επιχειρήσεων του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Η ίδια διαδικασία ακολουθείτο και για τη διάλυση των επιχειρήσεων, όπως και για οποιαδήποτε τροποποίηση του καταστατικού και των όρων δημιουργίας και λειτουργίας των επιχειρήσεων.

Στη συμβολαιογραφική πράξη σύστασης ομόρρυθμης ή ετερόρρυθμης επιχείρησης αναφερόταν η διακριτική επωνυμία της εταιρείας, τα συμβαλλόμενα μέρη, δηλαδή οι εταίροι, ο εμπορικός σκοπός δημιουργίας της εταιρείας, για παράδειγμα σύσταση ομόρρυθμης επιχείρησης εισαγωγής και πώλησης υφασμάτων, το αρχικό κεφάλαιο της εταιρείας και η συμμετοχή των εταίρων σε αυτό, όπως και η χρονική διάρκεια της υπό σύσταση εταιρείας. Ανάλογα με το μέγεθος, τον σκοπό και τον αριθμό των εταίρων υπήρχε κατά περίπτωση πρόβλεψη διανομής κερδών και μεριδίων, υπεύθυνος της επιχείρησης κατά τον νόμο, οι έχοντες δικαίωμα υπογραφής στο όνομα της εταιρείας και οι θέσεις ευθύνης στη διοίκηση της επιχείρησης.

Στη διάλυση των εταιρειών δεν εμφανιζόταν η ίδια αναλυτική περιγραφή αλλά υπήρχε αναφορά στην προγενέστερη συμβολαιογραφική πράξη σύστασης της εταιρείας και τις περισσότερες φορές γινόταν ανάλυση για τη διανομή των παγίων στοιχείων της εταιρείας και της διανομής των κεφαλαίων. Στις τροποποιήσεις εταιρειών, που στις δεκαετίες του 1920 και 1930 ήταν πλέον πολύ συχνές, καταγράφονταν οποιεσδήποτε αλλαγές υπήρχαν σε σχέση με τις αρχικές προβλέψεις σύστασης των εν λόγω επιχειρήσεων. Για παράδειγμα: αύξηση του αρχικού κεφαλαίου, αλλαγές στη σύσταση του επιχειρηματικού σχήματος με προσθήκη ή αποχώρηση εταίρων και σε αρκετές περιπτώσεις νέες προβλέψεις για τη λειτουργία και τους σκοπούς της εταιρείας και της χρονικής διάρκειας λειτουργίας της. Το τελευταίο ήταν απαραίτητο αφού αρκετά επιχειρηματικά σχήματα, χαρακτηριστικό της ρευστότητας της τοπικής αγοράς αλλά και του εφήμερου της δημιουργίας συγκεκριμένων επιχειρηματικών σχημάτων, είχαν πρόβλεψη λειτουργίας της εταιρείας μόλις για ένα έτος. Ειδικά την περίοδο 1915 έως και 1919, την περίοδο δηλαδή του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και της παρουσίας των στρατευμάτων της Αντάντ στη Θεσσαλονίκη, δημιουργήθηκαν ευκαιριακά δεκάδες

επιχειρήσεις για να εκμεταλλευτούν τις περιστάσεις και τις ευκαιρίες που παρουσιάζονταν. Το ίδιο ίσχυε για τα κεφάλαια κίνησης αφού μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων εμφάνιζε ελάχιστο αρχικό κεφάλαιο κάτω των 10.000 δραχμών, ενδεικτικό του εφήμερου και των χαμηλών προσδοκιών που υπήρχαν. Αντίθετα σπάνιζαν τα επιχειρηματικά σχήματα που επένδυαν σε βάθος χρόνου, δηλαδή για παράδειγμα τα δέκα έτη, ακόμη κι αν αυτό αφορούσε ομόρρυθμες ή ετερόρρυθμες εταιρείες με υψηλά αρχικά κεφάλαια και δραστηριοποίηση στον δευτερογενή παραγωγικό τομέα. Η σταθερή πλειοψηφία των νέων επιχειρήσεων, μικρών και μεγάλων, δραστηριοποιείτο στον τομέα των υπηρεσιών, δηλαδή στο εμπόριο ή ακόμη και στην διαμεσολάβηση και αντιπροσώπευση οίκων και εμπορευμάτων με προμήθεια και ελάχιστα κεφάλαια κίνησης αρκετές φορές.

Σχετικά με τις πτωχεύσεις εταιρειών των οποίων θα παρουσίαζε ιδιαίτερο ενδιαφέρον η ανάλυση των στοιχείων τους, βρέθηκαν ελάχιστα σπαράγματα αρχειακού υλικού, όπως είναι για παράδειγμα της Τράπεζας Λεβή, πιστωτή της εβραϊκής τοπικής επιχειρηματικότητας.

Για τον ίδιο σκοπό της μεταδιδακτορικής μελέτης πραγματοποιήθηκε επίσης αρχειακή έρευνα σε:

- Συμβολαιογραφικά μητρώα (ΓΑΚ/ΙΑΜ)
- Μητρώο Σωματείων στην περίοδο του Μεσοπολέμου (ΓΑΚ/ ΙΑΜ)
- Εμπορικό – Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης
- Εκθέσεις Εθνικής Τράπεζας για την αγορά και το οικονομικό περιβάλλον της Θεσσαλονίκης

Ο τρόπος προσέγγισης και αξιοποίησης του αρχειακού υλικού για τη μεταδιδακτορική μελέτη έγινε με κύριο στόχο να παρουσιαστούν νέα στοιχεία και συμπεράσματα που θα συμβάλλουν στην κατανόηση του οικονομικού και κοινωνικού περιβάλλοντος της Θεσσαλονίκης την περίοδο πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Σε αρκετά μεγάλο βαθμό η βιβλιογραφία για την ιστορία της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης είναι συνδεδεμένη με το Ολοκαύτωμα λόγω και του μεγέθους της απώλειας. Τούτο όμως αδικεί την μακρόχρονη οικονομική και κοινωνική παρουσία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Ειδικά την ελληνική περίοδο μετά το 1912 η εβραϊκή

οικονομική παρουσία εξακολούθησε να είναι σημαντική παρά το γεγονός ότι η ίδια η Θεσσαλονίκη απώλεσε μεγάλο μέρος της δυναμικής της. Για τους Εβραίους κατοίκους της όμως ήταν ο γενέθλιος τόπος, η πατρίδα τους και το σημείο αναφοράς τους. Το πλέον ενδιαφέρον είναι η παρουσία της εβραϊκής επιχειρηματικότητας κάτω από τις δυσμενείς πολιτικές εξελίξεις που συντάραξαν την Ελλάδα, όπως ήταν η Μικρασιατική Καταστροφή και η έλευση εκατοντάδων χιλιάδων χριστιανών προσφύγων. Η ευρηματικότητα, οι συνεχείς αλλαγές αλλά και η ενίσχυση παραδοσιακών τομέων στην εβραϊκή οικονομική δραστηριότητα επέτρεψαν στην κοινότητα να διατηρήσει ένα μέρος της δυναμικής της. Αποτελεί όμως πεδίο προβληματισμού, όπως θα καταδειχθεί, η έλλειψη συνεργασιών ανάμεσα σε Έλληνες χριστιανούς και Εβραίους επιχειρηματίες. Ακόμη και στα τέλη της δεκαετίας του 1930, περισσότερα δηλαδή από 25 χρόνια από την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στην ελληνική επικράτεια, τα μικτά επιχειρηματικά σχήματα με Έλληνες και Εβραίους συνεταιίρους ήταν ελάχιστα και ουδέποτε ξεπέρασαν το 10% του συνολικού αριθμού των εταιρικών σχημάτων που είχαν συσταθεί. Παρά το γεγονός ότι ένα μέρος της ευθύνης ανήκει στους ίδιους τους επιχειρηματίες, μικρούς και μεγάλους, Έλληνες και Εβραίους, δεν μπορεί παρά να αξιολογηθεί η αποτυχία της ελληνικής πολιτείας και της δημόσιας διοίκησης να συμβάλλουν στη συνεργασία των κοινοτήτων. Τούτο θα μπορούσε να ενισχύσει τους δεσμούς χριστιανών και εβραίων που ειδικά την περίοδο της Κατοχής ήταν απαραίτητο αφού οι δεύτεροι στοχοποιήθηκαν από τους Ναζί και απομονώθηκαν. Μετά τον εκτοπισμό τους οι επιχειρήσεις τους έγιναν βορά πρόθυμων χριστιανών επιχειρηματιών.

Εκτιμάται ότι το υλικό και τα πορίσματα της παρούσας έρευνας σε συνδυασμό με τις ήδη υπάρχουσες μελέτες θα προσφέρουν νέο πεδίο αναφοράς και επεξεργασίας.

Κεφάλαιο Πρώτο

Από την αυγή του 20^{ου} αιώνα μέχρι την έλευση των προσφύγων

1.1 Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (1900 – 1911)

Η Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αποτελούσε το κυριότερο εμπορικό σταυροδρόμι των Βαλκανίων. Διαθέτοντας ένα λιμάνι και τρεις σιδηροδρομικές γραμμές (Θεσσαλονίκη – Σκόπια – Μητροβίτσα – Ευρώπη, Θεσσαλονίκη – Μοναστήρι και Θεσσαλονίκη – Κωνσταντινούπολη) ένωνε την πόλη με το κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα ευρωπαϊκά εδάφη και τα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου (Σμύρνη, Αλεξανδρούπολη, Βηρυτός).

Το διαμετακομιστικό εμπόριο βοήθησε τη Θεσσαλονίκη να αναπτυχθεί και να αποκτήσει μέσω έργων υποδομής τις κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη του αστικού τοπίου. Πέρα από το λιμάνι και τον σιδηρόδρομο, η πόλη απέκτησε τραμ και εργοστάσιο φωταερίου ενώ η δημιουργία σύγχρονων ευρωπαϊκών σχολείων επιβεβαίωσε την ανάπτυξη ποικίλων διαδικασιών διείσδυσης των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων.¹²

Η ίδια η Θεσσαλονίκη πέρα από την οικονομική της δυναμική αποτελούσε ένα μωσαϊκό εθνοτήτων με διακριτές εθνοτικές ομάδες. Η μεγαλύτερη κοινότητα, η εβραϊκή, κατοικούσε εκατοντάδες χρόνια στην περιοχή. Με διαδοχικά μεταναστευτικά κύματα από την ιβηρική χερσόνησο στα τέλη του 15^{ου} και όλο τον 16^ο αιώνα, οι Εβραίοι απέκτησαν πλειοψηφική παρουσία και μετέφεραν τη σεφαραδίτικη κουλτούρα και διάλεκτο των ισπανοεβραϊκών στα Βαλκάνια. Οι άλλες δύο μεγαλύτερες κοινότητες της πόλης, η χριστιανική και η μουσουλμανική ισχυροποίησαν την παρουσία τους μέσα από διαφορετικές διαδικασίες. Οι Έλληνες χριστιανοί κυριάρχησαν στα αστικά κέντρα των Βαλκανίων αν και πέρασαν δύσκολες στιγμές. Η δημιουργία του ελληνικού κράτους το 1830 αποτέλεσε το σταθερό σημείο αναφοράς και έκφρασης της εθνικής τους ταυτότητας. Από τη δική τους πλευρά οι Μουσουλμάνοι απολάμβαναν όλα τα προνόμια ως κυρίαρχη θρησκευτική ομάδα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και πύκνωναν τις κρατικές θέσεις και τον στρατό. Σταδιακά όμως η θέση των Μουσουλμάνων

¹² Ανδρέας Μπουρούτης, *Αστική τάξη και ευρωπαϊκά σχολεία της Θεσσαλονίκης. Πολιτιστική και κοινωνική τομή σε πόλη της ύστερης αυτοκρατορίας (1888-1943)*, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 39.

υπονομεύτηκε από τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις. Στη Θεσσαλονίκη η μοναδική αξιοσημείωτη μουσουλμανική παρουσία στις τάξεις των αστών, προερχόταν από τους μουσουλμάνους Ντονμέδες, τους εξισλαμισμένους δηλαδή Εβραίους.¹³ Οι τελευταίοι αποτελούσαν μια διακριτή μουσουλμανική ομάδα που είχε εξαιρετική επιχειρηματική δραστηριότητα και κοινωνική παρουσία με οικογένειες όπως αυτή των Καπαντζή, που ήταν μεγαλοδιοκτές, επιχειρηματίες και τραπεζίτες και του Αχμέτ Χαμντί Μπέη, του μεταρρυθμιστή δημάρχου της πόλης και δραστήριου επιχειρηματία.¹⁴

Στον επιχειρηματικό - βιομηχανικό κλάδο η Θεσσαλονίκη απέδειξε τη δυναμική της από τις αρχές της δεκαετίας του 1880. Καπνεργοστάσιο, κλωστοϋφαντουργίες και σαπωνοποιίες ενέταξαν την πόλη στις πλέον δυναμικές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹⁵ Η αύξηση του διεθνούς εμπορίου οφειλόταν κυρίως στις παράλιες περιοχές της Ανατολίας και της Μακεδονίας.¹⁶ Το 1900 το εξωτερικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης έφτασε το 15% του συνολικού οθωμανικού ενώ οι επενδύσεις ξένου κεφαλαίου στη Μακεδονία το 1911 ξεπέρασαν το 40% των συνολικών στην Ελλάδα.¹⁷

Η ανάπτυξη του τραπεζικού τομέα στη Θεσσαλονίκη ήταν απότοκο της κεφαλαιακής διείσδυσης και της υιοθέτησης των σύγχρονων χρηματοπιστωτικών διαδικασιών. Η Οθωμανική Τράπεζα (Banque Ottomane) και η Τράπεζα Θεσσαλονίκης (Banque de Salonique) ήταν ένας συνδυασμός ξένων και εγχώριων κεφαλαίων, αποδεικνύοντας τον ανταγωνισμό αλλά και την αγαστή συνεργασία του διεθνούς κεφαλαίου.¹⁸ Η εμφάνιση ελληνικών πιστωτικών ιδρυμάτων, όπως η Τράπεζα Μυτιλήνης (1899), η Τράπεζα Ανατολής (1905) και η Τράπεζα Αθηνών (1906) έκανε πράξη αυτό που η ελληνική κοινότητα επιζητούσε. Σε μικρό χρονικό διάστημα και οι τρεις τράπεζες δάνειζαν αθρόα εβραίους εμπόρους και τραπεζίτες επιβεβαιώνοντας την

¹³ David Marc Baer, *Οι Ντονμέ της Θεσσαλονίκης. Εξισλαμισθέντες Εβραίοι, Επαναστάτες Μουσουλμάνοι, Κοσμικοί Τούρκοι*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2020.

¹⁴ Μπουρούτης, *Αστική τάξη και ευρωπαϊκά σχολεία της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 118-119

¹⁵ Halil İnalçık, Donald Quataert, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β': 1600-1914, (επιμ. Μαρίνος Σαρηγιάννης), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011., σ. 552.

¹⁶ Sevket Pamuk, "The Ottoman Empire in the "Great Depression" of 1873-1896", *Journal of Economic History*, Vol 44, No 1, (March 1984), p. 109.

¹⁷ Κωστής Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη, τομή της μεταπρατικής πόλης*, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1973, σ. 93, 96. Πιο συγκεκριμένα το 1911 το ευρωπαϊκό κεφάλαιο στη Μακεδονία ανέρχεται στα 260 εκατομμύρια φράγκα και στην Ελλάδα τα 600 εκατομμύρια.

¹⁸ Μοσκόφ, ό.π., σ. 93-94.

δύναμη των τελευταίων στην αγορά της Θεσσαλονίκης και το ανοιχτό οικονομικό πνεύμα των ελληνικών χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων.¹⁹

Πίνακας 1. Εξωτερικό εμπόριο Θεσσαλονίκης – Ελλάδας (εκατ. λίρες Αγγλίας)²⁰

Έτος	Θεσσαλονίκη	Ελλάδα	% Θ/Ε
1909	5.236	9.509	55%
1910	6003	12.127	49,5%
1911	6091	12.497	48,7%

Όπως φαίνεται και από τον πίνακα, τον χρόνο πριν την απελευθέρωση, το εξωτερικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης αποτελούσε σχεδόν το ήμισυ του συνολικού εξωτερικού εμπορίου της «παλαιάς» Ελλάδας.

Όμως τίποτα δεν εγγυάτο ότι τα αποτελέσματα θα ήταν πάντα θετικά. Περιοδικές υφέσεις, οικονομική αναταραχή και ανοιχτές πιστώσεις δίχως ουσιαστική κάλυψη έφερναν προβλήματα και χρεοκοπίες. Την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα διαπιστώθηκε σωρευτικό ρεύμα πτωχεύσεων. Χαρακτηριστική ήταν η πιστωτική κρίση το 1906 με χρεοκοπίες τραπεζικών γραφείων, κυρίως από την εβραϊκή κοινότητα που επηρέασαν όμως όλο το τραπεζικό εποικοδόμημα και τις ελληνικές τράπεζες.²¹

Στις διαδικασίες ενσωμάτωσης των νέων ιδεών περί οικονομικής οργάνωσης είναι φανερό ότι η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, που ήταν πλειοψηφούσα στην πόλη, ήταν πιο ανοιχτή και έτοιμη, με δυναμικούς επιχειρηματίες που οδηγούσαν τις εξελίξεις από την πλευρά των κοινωνικά ισχυρών.²² Την ίδια στιγμή οι βαθιές ανισότητες του εβραϊκού πληθυσμού εκφράζονταν με έναν πυρήνα πλούσιων πολιτών και μια μεγάλη μάζα που ζούσε στην απόλυτη ένδεια. Οι υπόλοιπες κοινότητες, όπως η ελληνική, παρά την ενσωμάτωση των νέων αντιλήψεων, ήταν ταγμένες στις

¹⁹ Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Θεσσαλονίκη, Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 236.

²⁰ Συνδυαστικός πίνακας. Όσον αφορά το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας: Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Εστία, Αθήνα 2010, σ. 1092. Όσον αφορά το εξωτερικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης: Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, University of Chicago Press, Chicago 1980, σ.104. Στην περίπτωση του Issawi οι εξαγωγές της Θεσσαλονίκης μπορεί να είναι υποεκτιμημένες, άρα το συνολικό εξωτερικό εμπόριο να είναι σε υψηλότερα επίπεδα.

²¹ Χεκίμογλου, *Θεσσαλονίκη, Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, ό.π. σ. 235-244.

²² Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 82.

εθνοκεντρικές ιδέες και έβλεπαν τη λύση των προβλημάτων στην ενσωμάτωση στα μητρικά εθνικά κράτη. Το νεοτουρκικό κίνημα αν και επιχείρησε να ενσωματώσει μια υπερεθνική έκφραση του οθωμανικού κόσμου, εξέπεσε πολύ σύντομα σε ένα παντουρκικό εθνικιστικό μόρφωμα και απέτρεψε ή κατέστειλε τις οικονομικές εργατικές διεκδικήσεις.

Το οικονομικό εποικοδόμημα στη Θεσσαλονίκη παρουσίασε την κοινωνική πραγματικότητα με την απεργιακή έκρηξη που σάρωσε την πόλη από το 1908. Η αρχή έγινε με την εταιρεία μονοπωλίου καπνού-τσιγάρων, την γνωστή ως Ρεζή (Régie Company) και στη συνέχεια ενεπλάκησαν στις απεργιακές κινητοποιήσεις οι σιδηρόδρομοι.²³ Το ξέσπασμα της απεργίας στη Ρεζή ήταν αναμενόμενο αφού οι συνθήκες εργασίας ήταν κακές και τα ημερομίσθια χαμηλά αφού εκτός των άλλων υπήρχαν πολλές εργάτριες. Οι γυναίκες στην αρχή του 20ου αιώνα, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση, υποαμείβονταν σε σχέση με τους άνδρες. Οι εργάτριες λοιπόν της Ρεζή, οι περισσότερες από τις οποίες προέρχονταν από την εβραϊκή κοινότητα, ήταν πρωτοπόρες στον αγώνα της διεκδίκησης καλύτερων συνθηκών εργασίας και ημερομισθίων.²⁴ Αν και οι περισσότερες απεργίες που ξέσπασαν στην Θεσσαλονίκη ήταν μικρής διάρκειας, η απεργία της Ρεζή διήρκησε τουλάχιστον μέχρι τις 9 Σεπτεμβρίου, κάτι το πρωτοφανές για την εποχή. Η αποδοχή των περισσότερων αιτημάτων απέδειξε τη δύναμη των εργατών όταν έβρισκαν κοινό διεκδικητικό πλαίσιο και κινούνταν υπεράνω των εθνοτικών - κοινοτικών περιορισμών. Οι οικονομικές συνθήκες ήταν κακές και υπήρχε μεγάλη κοινωνική δυσαρέσκεια για την άνοδο των τιμών και την διαρκή αύξηση του πληθωρισμού. Μόνο στους δύο πρώτους μήνες από την επικράτηση του κινήματος των Νεότουρκων ο πληθωρισμός έτρεχε με αύξηση 20-

²³ Η Regie Company (Ρεζή) ήταν εταιρεία του ευρύτερου οθωμανικού δημοσίου που δημιουργήθηκε από την Υπηρεσία Διαχείρισης Οθωμανικού Χρέους μαζί με τις πιστώτριες τράπεζες με σκοπό τη διαχείριση του μονοπωλίου καπνού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την απόδοση των εσόδων για αποπληρωμή του οθωμανικού κρατικού χρέους. Η Ρεζή αποτελεί ένα κλασικό παράδειγμα αβαστής συνεργασίας ευρωπαϊκών κεφαλαίων. Στο σχήμα συμμετείχαν η Οθωμανική Τράπεζα (κυρίως γαλλικών συμφερόντων), η αυστριακή *Crédit Anstalt of Vienna*, η γερμανική *Berlin Bleichröder Bank* και η BIO, εταιρεία αγγλογαλλικών συμφερόντων που ασκούσε και το μάνατζμεντ. Murat Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt*, Νέα Υόρκη, σ. 131-132, 135. Για το απεργιακό κύμα: Issawi, *Economic history*, ό.π., σ. 51-53. Για την Regie (Ρεζή) επίσης: Issawi, ό.π., σ. 249-250.

²⁴ Gila Hadar, *Jewish Tobacco Workers in Salonika: Gender and Family in the Context of Social and Ethnic Strife*, in Amila Butorovic, Irvin Cemil Schick (edit.), *Women in the Ottoman Balkans, Gender, Culture, History*, Νέα Υόρκη 2007, σ. 127-152.

30%. Σε μεγάλο βαθμό λοιπόν το απεργιακό κύμα ήταν ένας συνδυασμός της κακής οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης με την αναμενόμενη προώθηση των εργατικών αιτημάτων με την αρχική φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος

Όπως ήδη αναφέρθηκε στην εισαγωγή ο ιταλοτουρκικός πόλεμος που ξέσπασε το καλοκαίρι του 1911 αποτέλεσε μια πρώτη ένδειξη αυτού που ακολούθησε τα αμέσως επόμενα χρόνια, της κατάρρευσης δηλαδή και του ακρωτηριασμού του μεγαλύτερου μέρους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Παρά το προβλήματα που δημιουργήθηκαν, η οικονομική εικόνα της Θεσσαλονίκης παρέμεινε θετική αφού η πόλη εξακολουθούσε να αποτελεί εμπορικό σταυροδρόμι των βαλκανικών εδαφών.

1.2 Από το 1911 στο 1923. Τα χρόνια των αλλαγών

Η αποχώρηση της οικογένειας Αλλατίνι λόγω του ιταλοτουρκικού πολέμου αποτέλεσε ένα πλήγμα, τόσο για την εβραϊκή κοινότητα όσο και για τη Θεσσαλονίκη. Πατριάρχες της αστικής τάξης και φιλάνθρωποι, με γνώση της διεθνούς αγοράς και αντίληψη της ευθύνης τους στα κοινά της πόλης, οι Αλλατίνι είχαν συμβάλει στην αναμόρφωση της εβραϊκής κοινότητας αλλά και της ίδιας της πόλης.²⁵ Η εγκατάστασή τους στο Παρίσι μετά το 1911 έφερε και τη σταδιακή εκχώρηση και εκποίηση των κεφαλαιακών τους τοποθετήσεων στη Θεσσαλονίκη κάτι που εντοπίζεται και στη σύνθεση των εταιρικών σχημάτων που συμμετείχαν τα πρώτα χρόνια μετά την ενσωμάτωση της πόλης στην ελληνική επικράτεια.

Η είσοδος του ελληνικού στρατού σηματοδότησε την αρχή της ελληνικής εποχής για τη Θεσσαλονίκη. Τόσο ο Πρώτος όσο και ο Δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος επέφεραν μεγάλες αλλαγές στο εδαφικό καθεστώς των χωρών της βαλκανικής χερσονήσου και την απώλεια του μεγαλύτερου μέρους των ευρωπαϊκών εδαφών της

²⁵ Αλέξανδρος Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 62-68. Επίσης: Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, τόμ. 2, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 290-291. Για την οικογένεια των Αλλατίνι έχει κυκλοφορήσει και ειδική έκδοση από το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης: Dr. E. Hekimoglu, Dr. P. Hagouel, Al. Grigoriou, «*The Immortal Allatini*», *Ancestors and Relatives of Noemi Allatini-Bloch (1860-1923)*, Θεσσαλονίκη 2012.

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁶ Η Ελλάδα εξασφαλίζοντας εκτός από τη Θεσσαλονίκη και μεγάλο μέρος των εδαφών της Μακεδονίας κατόρθωσε μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα να διπλασιάσει σχεδόν την εδαφική της επικράτεια.

Η ελληνική διοίκηση που εγκαταστάθηκε στα προσκτηθέντα εδάφη είχε να αντιμετωπίσει σε αρκετές περιπτώσεις πληθυσμούς που δεν ήταν ελληνόφωνοι και οι διαθέσεις τους απέναντι στην Ελλάδα ήταν άγνωστες.²⁷ Στη Θεσσαλονίκη οι νέες αρχές προχώρησαν σε έναν ταχύ εξελληνισμό της πόλης σε μια προσπάθεια να εξαλείψουν τα σημάδια της οθωμανικής περιόδου και να ισχυροποιήσουν την ελληνική παρουσία.

Στο χρονικό διάστημα ανάμεσα στους δύο Βαλκανικούς Πολέμους (Οκτώβριος 1912 – Ιούνιος 1913), η ελληνική κυριαρχία στη Θεσσαλονίκη αμφισβητήθηκε ανοιχτά από τους «σύμμαχους» Βουλγάρους που θεωρούσαν ότι δεν είχαν «λάβει» τα εδάφη που δικαιούνταν. Ο Δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος ανάμεσα στη Βουλγαρία και τους πρώην συμμάχους και τους Οθωμανούς επιβεβαίωσε την ελληνική υπεροχή στη Θεσσαλονίκη, η οποία επισημοποιήθηκε με την Συνθήκη του Βουκουρεστίου (Ιούλιος/Αύγουστος 1913).

Τον Ιούνιο του ίδιου έτους, το 1913, η νεοσύστατη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας υπό τον διοικητή Κωνσταντίνο Ρακτιβάν είχε προχωρήσει στην πρώτη απογραφή πληθυσμού της Θεσσαλονίκης. Οι αριθμοί έδιναν και την πραγματική εικόνα της πόλης. Οι Ισραηλίτες αριθμώντας 61.439 ψυχές ήταν η μεγαλύτερη κοινότητα της πόλης (38,9%), ακολουθούμενοι από τους Μουσουλμάνους (45.867) και τους Έλληνες (39.956).²⁸ Οι αριθμοί δεν αποτύπωναν μόνο την πραγματική εικόνα της πόλης αλλά δικαιολογούσαν και την κυριαρχία των Εβραίων στα οικονομικά δρώμενα. Τούτο δεν προέκυπτε μόνο στην υψηλή επιχειρηματικότητα όπως με τις εταιρείες συμμετοχών της

²⁶ Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 352. Ενδεικτικά για την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης: Ιωάννης Μέγας, *Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης 1912-1913*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2012. Επίσης: Δημήτρης Καιρίδης (επιμ.), *Θεσσαλονίκη, 1912-2012. Μια πόλη σε μετάβαση*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015. Ακόμη: Μπουρούτης, *Αστική τάξη και ευρωπαϊκά σχολεία της Θεσσαλονίκης, ό.π.*, σ. 180-182.

²⁷ Για τις εθνοτικές ομάδες της Μακεδονίας και την ακαμψία ή ρευστότητα της εθνικής συνείδησης : Βασιλης Γούναρης, Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις: Εθνοτικές ταυτότητες και μειονοτικά δικαιώματα στη Μακεδονία, στο Β. Γούναρης, Ι. Μιχαηλίδης, Γ. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997. σ. 27-64.

²⁸ Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (ΙΑΜ), Φάκελος 27 και 27^Α. Β. Δημητριάδης, «Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η ελληνική κοινότητα της κατά το 1913», *Μακεδονικά* 23 (1983), σ. 88 – 116. Επίσης: Κ. Ρακτιβάν, Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής Διοικήσεων της Μακεδονίας (1912-1913), Κ.Θ. Δημαράς (επιμ.), Θεσσαλονίκη 1951.

οικογενείας Αλλατίνι και των συνεταίρων τους αλλά ακόμη και στο πεδίο της μικρής και μικρομεσαίας επιχειρηματικότητας, σε αυτό που ονομάζουμε ευρύτερα ως *petit bourgeoisie*.

1.3 Το Μητρώο Επιχειρήσεων και η οικονομική δραστηριότητα (1913 – 1915)

Στην προσπάθειά της η ελληνική διοίκηση να συνδέσει τα «νέα εδάφη» με τα «παλαιά εδάφη» εκκίνησε τις διαδικασίες ενσωμάτωσης της οικονομικής λειτουργίας της Θεσσαλονίκης με το υπάρχον διοικητικό, νομικό και φορολογικό σύστημα της χώρας. Η δημιουργία του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης ως φορολογικού δικαστηρίου και η σύσταση του Μητρώου Επιχειρήσεων ήταν το πρώτο βήμα για την ένταξη των εταιρειών της Θεσσαλονίκης στον ελληνικό οικονομικό χώρο.

Από το διαθέσιμο αρχειακό υλικό διαπιστώνεται ότι η δημιουργία του Μητρώου από το Πρωτοδικείο υλοποιήθηκε προς το τέλος του 1913. Πιο συγκεκριμένα η πρώτη εγγραφή επιχείρησης στο Μητρώο εμφανίζεται στις 21 Σεπτεμβρίου 1913 και αφορούσε τη δημιουργία ομόρρυθμης επιχείρησης μεταξύ μουσουλμάνου επιχειρηματία (Μουσταφά Ρεφέτ) και Ελληνίδας (Ολυμπία Μαργαριτοπούλου) με διακριτική ονομασία «Ολυμπία Μαργαριτοπούλου κ' Σία» και αντικείμενο την εκμετάλλευση καφενείου. Η συνεργασία δεν φαίνεται να ευδοκίμησε αφού δύο μήνες αργότερα η εταιρεία διαλύθηκε και ο Ρεφέτ ανέλαβε τις όποιες υποχρεώσεις συνεχίζοντας τη λειτουργία του καφενείου υπό την επωνυμία “Concordia”.²⁹

Συνολικά μόλις επτά εταιρείες εγγράφηκαν το 1913 ενδεικτικό των δυσκολιών που είχε το ελληνικό κράτος για να επιβάλλει την εξουσία του και την αποδοχή.

Το 1914, πρώτη χρονιά πλήρους λειτουργίας του μητρώου επιχειρήσεων του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης συνολικά εγγράφηκαν 64 νεοσυσταθείσες επιχειρήσεις. Από αυτές, οι 48 είχαν αποκλειστικά Έλληνες συνεταίρους, οι έντεκα ήταν μικτής σύνθεσης, με τις εννέα από αυτές να έχουν Έλληνες και Εβραίους εταίρους, ενώ μόλις πέντε είχαν αποκλειστικά Εβραίους μετόχους. Το τελευταίο, ο μικρός αριθμός δηλαδή σύστασης εταιρειών αποκλειστικά με Εβραίους επιχειρηματίες, δείχνει και την επιφυλακτικότητα με την οποία αντιμετώπιζε ένα μεγάλο μέρος της εβραϊκής κοινότητας

²⁹ ΓΑΚ – ΙΑΜ, Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), Εταιρικά, ΑΒΕ 644, ΑΕΕ.ΔΙΚ, 1.16, Φ. 5
GRGSA-ΙΑΜ_ JUS 001.16, Φ. 5

την νέα κατάσταση πραγμάτων. Ο ελληνικός εθνικισμός, βοηθούμενος και από τις στρατιωτικές επιτυχίες είχε φουντώσει ενώ σε αρκετές περιπτώσεις είχαν σημειωθεί υπερβάσεις τόσο από Έλληνες πολίτες όσο και από στρατιώτες εις βάρος Εβραίων. Η οικονομική πρωτοπορία των Εβραίων αμφισβητούνταν με κάθε πρόσφορο τρόπο. Ένα συγκεκριμένο επεισόδιο ήταν ενδεικτικό του κλίματος. Μόλις είχε γίνει γνωστή η δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου (18 Μαρτίου 1913), ο οποίος είχε δεχτεί επίθεση ενώ περπατούσε στην ανατολική πλευρά της πόλης, και πριν γίνει γνωστή η ελληνική ταυτότητα του δράστη (Αλέξανδρος Σχινάς), ο ελληνικός όχλος προχώρησε σε σειρά επιθέσεων εναντίον Μουσουλμάνων και Εβραίων κατοίκων σε μια τυφλή αντεκδίκηση.³⁰ Επεισόδια είχαν συμβεί και στην είσοδο του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλονίκη αλλά σε γενικές γραμμές η ελληνική κυβέρνηση είχε φροντίσει να επέμβει στις κινήσεις εις βάρος των μη Ελλήνων κατοίκων γνωρίζοντας ότι τα μάτια της διεθνούς κοινότητας ήταν στραμμένα στα Βαλκάνια.³¹ Η επιφυλακτικότητα των ελληνικών αρχών όμως έναντι των Εβραίων ήταν δεδομένη, όχι μόνο λόγω της πλειοψηφίας τους στην πόλη και της οικονομικής δύναμης που διέθεταν, αλλά και επειδή διάφορα θεωρητικά σενάρια και επιδιώξεις, όπως αυτό της πιθανής «διεθνοποίησης» του καθεστώτος της Θεσσαλονίκης, ενέπλεκαν ακούσια ή εκούσια και την εβραϊκή κοινότητα.³² Από την άλλη πλευρά πρέπει να τονιστεί ότι η μεγάλη πλειοψηφία των Εβραίων ήταν άνθρωποι της βιοπάλης, που δεν είχαν την πολυτέλεια να σκεφτούν για εθνικές ταυτότητες και καλούς ή κακούς επικυρίαρχους, καθώς έπρεπε να μοχθήσουν για το μεροκάματο και την καθημερινή επιβίωση.

Όσον αφορά τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας, είναι ενδιαφέρον ότι σχεδόν όλες οι επιχειρήσεις, από τις λίγες, που δημιουργήθηκαν από Εβραίους μετόχους ή από μικτά σχήματα που συμμετείχαν και Εβραίοι, ασχολούνταν με τις παραγγελιοδοχικές εργασίες και το λιανεμπόριο/χονδρεμπόριο. Στην τελευταία κατηγορία παρατηρήθηκε μεγάλη δραστηριοποίηση νέων εταιρειών ακόμη και με ελάχιστα κεφάλαια στην επεξεργασία και το εμπόριο καπνού και παραγώγων του (τσιγάρα). Η οθωμανική εταιρεία του μονοπωλίου καπνού, η καπνοβιομηχανία Ρεζή

³⁰ Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*, ό.π., σ. 300.

³¹ Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης* ό.π., σ. 143-145.

³² Andreas Bouroutis, "From Thriving Community to Minority: The Jewish Community of Thessaloniki and the Incorporation of the City into the Greek State", in *Colloquia Balkanica* VII, Warsaw 2020, pp.139- 140.

(Regie Tobacco Company), που είχε ονοματοδοτήσει και την περίξ των εγκαταστάσεων της γειτονιά του Ρεζή Βαρδάρ στα δυτικά της πόλης είχε χάσει τα προνόμια της και άμεσα πολλοί είχαν σπεύσει να επωφεληθούν.

Σε μια προσπάθεια ελέγχου και ομαλοποίησης της αγοράς στη Θεσσαλονίκη και γενικότερα στα πρώην οθωμανικά εδάφη, το ελληνικό κράτος ψήφισε τον νόμο 417 στις 29 Νοεμβρίου 1914 «περί νομίμου συγκροτήσεως των εν ταις νέαις χώραις ομορρύθμων και ετερορρύθμων εταιρειών».³³ Ο νέος νόμος προέβλεπε την υποχρεωτική καταγραφή όλων των παλαιών εταιρειών που λειτουργούσαν υπό τις προβλέψεις του οθωμανικού δικονομικού συστήματος, σύμφωνα με τις προβλέψεις και τις φορολογικές υποχρεώσεις του ελληνικού κράτους και του οικείου εμπορικού νόμου. Ο νόμος προέβλεπε την υποχρεωτική καταγραφή των παλαιών επιχειρήσεων εντός δύο μηνών. Το χρονικό διάστημα ήταν ελάχιστο αφού υπήρχαν εκατοντάδες επιχειρήσεις και η όλη διαδικασία φαίνεται ότι κράτησε όλο το 1915 αλλά και αργότερα.

Σχετικά με τον μικρό αριθμό νέων εβραϊκών επιχειρήσεων θα πρέπει να συνυπολογιστούν και άλλοι παράγοντες: Η ελληνική δυναμική στο οικονομικό πεδίο εκδηλώθηκε άμεσα αφού αρκετοί επιχειρηματίες από τα παλαιά εδάφη αλλά και από την υπόλοιπη Μακεδονία δραστηριοποιήθηκαν με τη σύσταση νέων εταιρειών. Από τις 48 εταιρείες που συστάθηκαν το 1914 με αποκλειστικά Έλληνες εταίρους, σε 22 από αυτές υπήρχαν μέτοχοι που δήλωναν μόνιμο τόπο κατοικίας εκτός του νομού Θεσσαλονίκης. Η έλευση επιχειρηματιών από την «παλαιά» Ελλάδα και γενικότερα από την ελληνική επικράτεια και τα νέα εδάφη αναδιαμόρφωσε τον αστικό οικονομικό χάρτη της Θεσσαλονίκης.

Πέρα από τη διεκδίκηση μεριδίου της αγοράς από νεοφερμένους, οι Εβραίοι επιχειρηματίες έπρεπε να προσαρμοστούν στους κανονισμούς της νέας δημόσιας γραφειοκρατίας και τις απαιτήσεις που δημιουργούνταν σε μια γλώσσα σχετικά άγνωστη. Οι Εβραίοι καλούνταν να συντάσσουν τα εταιρικά τους συμβόλαια και να πληρώνουν τα αντίστοιχα που προβλέπονταν στα δημόσια ταμεία, κάνοντας χρήση της ελληνικής γλώσσας, την οποία οι περισσότεροι αγνοούσαν. Οι δε συμβολαιογράφοι που είχαν την ευθύνη σύνταξης και κατάθεσης των ιδιωτικών συμφωνητικών και

³³ Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ), Τεύχος (Τα) Α, Αριθμός φύλλου (Φ.) 352, Αθήνα 29 Νοεμβρίου 1914.

συμβολαίων στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης ήταν όλοι Έλληνες. Έτσι διαπιστώνεται, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, ότι τις περισσότερες φορές που συντάσσονταν εταιρικά συμφωνητικά με τη συμμετοχή Εβραίων εταίρων, υπήρχε παρουσία διερμηνέων για την διευκόλυνση και κατανόηση των όρων που συνομολογούνταν.

Το έτος 1915 εμφανίζεται ένας σαφώς μεγαλύτερος αριθμός επιχειρήσεων που εγγράφηκαν στο Μητρώο του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης αλλά τούτο οφείλεται στις προβλέψεις του νόμου 417 που προαναφέρθηκε. Γι αυτό τον λόγο εμφανίζεται και μεγαλύτερος αριθμός «νεοσύστατων» εβραϊκών επιχειρήσεων σε σύγκριση με τις ελληνικές. Σε αρκετά ιδιωτικά συμφωνητικά, υπήρχε σαφής αναφορά ότι η εταιρεία υφίστατο από το παρελθόν, με σημείωση του έτους έναρξης λειτουργίας της, ενώ το αρχικό κεφάλαιο που αναφερόταν ήταν περισσότερο ενδεικτικό ώστε να υπολογιστεί και η αντίστοιχη καταβολή εγγραφής στο δημόσιο ταμείο και πληρωμή των δημοσίων τελών. Στο θέμα των κεφαλαίων των νεότευκτων επιχειρήσεων προκύπτει και ένα ενδιαφέρον στοιχείο, ενδεικτικό των δυσκολιών που αντιμετώπισε το ελληνικό κράτος τα πρώτα χρόνια, στη διαδικασία ενσωμάτωσης των νέων εδαφών στην ελληνική επικράτεια. Η αναφορά των κεφαλαίων σε αρκετά ιδιωτικά συμφωνητικά σύστασης εταιρειών γινόταν σε γαλλικά φράγκα ή οθωμανικές (τουρκικές) λίρες. Η ελληνική δραχμή δεν είχε εισαχθεί ακόμη ως το επίσημο νόμισμα των νέων εδαφών, άρα και της Θεσσαλονίκης, λόγω των περιορισμών που υπήρχαν από τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο (ΔΟΕ), τον οργανισμό που παρακολουθούσε την εξέλιξη του ελληνικού δημοσίου χρέους και των οικονομικών του κράτους μετά τη στάση πληρωμών του 1898.³⁴ Μόλις το 1915, τρία χρόνια από την απελευθέρωση της πόλης και δύο χρόνια μετά την επίσημη ένταξη των νέων εδαφών στην ελληνική επικράτεια επετράπη στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (ΕΤΕ) να εισαγάγει την δραχμή ως το επίσημο νόμισμα συναλλαγών στις νέες περιοχές. Τα οικονομικά βάρη της χώρας δεν εξαντλούνταν σε αυτά της πολεμικής προσπάθειας, κάθε επιτυχία είχε και το αντίτιμό της. Η Ελλάδα, εκπληρώνοντας τους εθνικούς της στόχους συνομολόγησε την αποδοχή αποπληρωμής των χρεών του Οργανισμού Διαχείρισης Οθωμανικού Χρέους, που αντιστοιχούσε στα προσκτηθέντα μακεδονικά εδάφη και τη Θεσσαλονίκη.

³⁴ Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, ό.π., σ. 863-879.

Για το 1915 και την αδυναμία εξαγωγής σαφών συμπερασμάτων για τις επιχειρηματικές συνθήκες θα πρέπει να τοποθετήσουμε και πάλι την περιοχή στο ευρύτερο διεθνές πολιτικό πεδίο. Ήδη έναν χρόνο εντός του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, η βαλκανική χερσόνησος αντιμετώπιζε το φάσμα της γενικευμένης ένοπλης σύρραξης. Πέρα από την επίθεση που είχε δεχτεί η Σερβία από την Αυστροουγγαρία και τη Γερμανία, η Βουλγαρία είχε ταχθεί στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, όπως και η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Ελλάδα αν και νικήτρια στους Βαλκανικούς Πολέμους αντιμετώπιζε την πιθανότητα στρατιωτικής εμπλοκής με άγνωστα αποτελέσματα. Η διαμάχη του Πρωθυπουργού Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου έθεταν σε αμφιβολία το μελλοντικό καθεστώς της Θεσσαλονίκης και των νέων εδαφών.

Ενώ δεν είχε προλάβει να απορροφήσει τους κραδασμούς των αλλαγών, η Θεσσαλονίκη μπήκε στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής σύγκρουσης με την παρουσία των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ από τον Οκτώβριο του 1915.³⁵ Ο Εθνικός Διχασμός και η δημιουργία του Μακεδονικού Μετώπου, ο φόβος της πιθανής απώλειας της Θεσσαλονίκης και η μετατροπή της σε ένα πολυεθνικό συμμαχικό στρατόπεδο με περισσότερους από 250.000 στρατιώτες έδωσαν τον τόνο των επόμενων χρόνων.

Συνολικά το 1915 δημιουργήθηκαν 206 νέες επιχειρήσεις (Ο.Ε. και Ε.Ε.) με την πλειοψηφία αυτών (105) να προέρχεται από την εβραϊκή κοινότητα. Ο μεγαλύτερος αριθμός όμως προερχόταν, όπως προαναφέρθηκε, από παλαιές επιχειρήσεις της οθωμανικής περιόδου, που με την εφαρμογή του νόμου 417/1914, εγγράφηκαν κανονικά στα μητρώα. Οι επιχειρήσεις με αμιγώς Έλληνες εταίρους ήταν 83 ενώ μόλις δώδεκα ήταν οι μικτές εταιρικές συνεργασίες, που είχαν Έλληνες χριστιανούς και Εβραίους μετόχους.³⁶ Η συνεργασία δηλαδή μεταξύ των δύο κοινοτήτων ήταν ακόμη ελάχιστη στη σύμπληξη κοινών επιχειρηματικών σχημάτων αν και στην αγορά όπως θα διαπιστωθεί η εικόνα ήταν πολύ διαφορετική.

³⁵ Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*, ό.π., σ. 365-379.

³⁶ Ακόμη έξι επιχειρήσεις είχαν μικτή σύνθεση με παρουσία εταίρων και από άλλες εθνικότητες.

Πίνακας 3. Εταιρείες με εβραίους εταίρους το 1915³⁷

Εβραϊκές εταιρείες	Έτος 1915			
Εταιρεία	Κεφάλαιο	Αριθμός εταίρων	Είδος εταιρείας	Παρατηρήσεις
Δανιήλ και Σιμτώβ Σαλιέλ	4.000 Λίρες Τουρκίας (ΛΤ)	5	Είδη μπακαλικής	Η εταιρεία ιδρύθηκε το 1910
Γιουδά και Μεναχέμ	6.000 ΛΤ	2	Εμπόριο Αποικιακών Ειδών	
Αλβέρτος Νεχαμά Κοέν κ' Σία	112.500 δρχ.	4	Ανάληψη διαφόρων εργολαβικών επιχειρήσεων	Η επιχείρηση προϋπήρχε
Γιοσέφ Αβραάμ Μπεράχα κ' Σία	5.500 ΛΤ	3	Εμπόριο Αποικιακών Ειδών	Η εταιρεία ιδρύθηκε το 1912
Μωυσή Γατένιο κ' Σία	5.950 ΛΤ	4	Επεξεργασία και εμπορία δερμάτων	Μετεξέλιξη παλαιότερης επιχείρησης
Μ. Αλμονσίνο κ' Σία Ε.Ε.	6.000 ΛΤ	2	Εισαγωγή φαρμάκων και χημικών	Η εταιρεία ιδρύθηκε το 1910
Σαίας κ' Κοέν	8.345 ΛΤ	2	Εμπορία αποικιακών ειδών	Από το 1911
Υιοί Ιακώβ Σιαλώμ	600.000 δρχ.	3	Εμπορία Οπίου	

Το ενδιαφέρον στις εβραϊκές επιχειρήσεις που είχαν το υψηλότερο εταιρικό κεφάλαιο και έχουν συσταθεί εντός του 1915 ή προϋπήρχαν και επιβεβαίωσαν τη λειτουργία τους βάση του νέου νόμου βρίσκεται στο ότι ήταν όλες εμπορικές, δεν υπήρχε δηλαδή ούτε μία παραγωγική – βιοτεχνική. Η επιχείρηση με το μεγαλύτερο εταιρικό κεφάλαιο (600.000 δρχ.) τη συγκεκριμένη χρονιά ήταν αυτή των Ισακ, Ναρή και Ρασέλ Σιαλώμ που ασχολείτο με το εμπόριο οπίου, που ήταν νόμιμο για την παρασκευή φαρμάκων και παραφαρμακευτικών προϊόντων. Ακολουθώντας το εξωτερικό η Ελλάδα κήρυξε μετά το 1920 παράνομη την καλλιέργεια και εμπορία χασίς. Οι αδελφοί Σιαλώμ

³⁷ ΓΑΚ – ΙΑΜ, ΑΠΘ, Εταιρικά, ΑΒΕ 644, ΑΕΕ.ΔΙΚ, 1.16, Φ. 5, Φ.6,Φ.7, GRGSA-ΙΑΜ_ JUS 001.16, Φ. 5, Φ.6, Φ.7.

είχαν συστήσει την εταιρεία τους με επταετή ορίζοντα βάζοντας από 200.000 δρχ. κεφάλαιο έκαστος. Η εταιρεία ήταν ετερόρρυθμη με ομόρρυθμους εταίρους τους δύο πρώτους αδελφούς Ισάκ και Ναρή και ετερόρρυθμο με αστική ευθύνη έως του ποσού του κεφαλαίου που είχε εισφέρει τον Ρασέλ Σιαλώμ.

Αν και το 1915 ήταν μια κρίσιμη χρονιά που έθετε σε αμφιβολία πάλι το μελλοντικό καθεστώς της Θεσσαλονίκης και των υπολοίπων ελληνικών εδαφών των «Νέων Χωρών» λόγω της εμπλοκής στον παγκόσμιο πόλεμο, ήταν και μια χρονιά βελτίωσης των συνθηκών ενσωμάτωσης στην εθνική επικράτεια. Για παράδειγμα, μετά την παρέλευση της τριετίας που προβλεπόταν με τη Σύμβαση των Αθηνών, όλοι οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης όφειλαν να επιλέξουν υπηκοότητα. Το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των Εβραίων της πόλης υιοθέτησε την ελληνική υπηκοότητα δείχνει και την αποδοχή της νέας κατάστασης και τη σταδιακή προσαρμογή.

1.4 Η Αντάντ, η Μεγάλη Πυρκαγιά και η έλευση των προσφύγων (1916 – 1922)

Η τοπική επιχειρηματική σκηνή επέδειξε άψογα αντανακλαστικά και προσαρμόστηκε άμεσα στην νέα αγορά που είχε δημιουργηθεί με την παρουσία των στρατευμάτων και τις ποικίλες ανάγκες τους. Η παρουσία τους έφερε και την ανάγκη δημιουργίας επιχειρήσεων που ήταν προσανατολισμένες στην εξυπηρέτηση των χιλιάδων στρατιωτών και των στρατοπέδων που είχαν δημιουργηθεί πέριξ της Θεσσαλονίκης και στη Μακεδονία. Πιο συγκεκριμένα το 1916 τουλάχιστον δέκα επιχειρήσεις συστάθηκαν με σκοπό τη δημιουργία στρατιωτικών πρατηρίων εντός των συμμαχικών στρατοπέδων.³⁸ Ακόμη 23 επιχειρήσεις δημιουργήθηκαν με σκοπό το εμπόριο καπνού, τσιγάρων και παραγωγής και εμπορίας αλκοολούχων ποτών, αγαπημένων προϊόντων των συμμαχικών στρατευμάτων.³⁹

Για το 1916, όπου ο αριθμός των νέων επιχειρήσεων εμφανίζεται σχετικά χαμηλός (87), θα πρέπει να σημειώσουμε τα προβλήματα που υπήρχαν ανάμεσα στην ελληνική διοίκηση και τις συμμαχικές δυνάμεις λόγω της παραίτησης του Βενιζέλου από την πρωθυπουργία και της επικράτησης του Κωνσταντίνου στη διαμάχη του Εθνικού

³⁸ ΓΑΚ- ΙΑΜ, ΑΠΘ, Εταιρικά, ό.π., Φ.7.

³⁹ Ό.π.

Διχασμού. Οι δημόσιες υπηρεσίες στη Θεσσαλονίκη πολύ πιθανά δεν λειτουργούσαν κανονικά.

Τον Ιούνιο του ίδιου έτους ο στρατηγός Σαράιγ, επικεφαλής των συμμαχικών δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη κήρυξε στρατιωτικό νόμο, καταργώντας de facto την ελληνική δημόσια διοίκηση.⁴⁰ Λίγο νωρίτερα οι γερμανοβουλγαρικές δυνάμεις είχαν περάσει τα ελληνικά σύνορα και κατέλαβαν το οχυρό Ρούπελ δίχως μάχη. Τον Αύγουστο η προέλασή τους έφτασε στην Καβάλα και η αιχμαλωσία του Δ' Σώματος Στρατού δίχως μάχη είχε κατέλυσε την ελληνική στρατιωτική παρουσία στη βόρειο Ελλάδα. Στην πιθανότητα να χαθούν τα εδάφη και να υπάρξουν ανεπανόρθωτες απώλειες για την Ελλάδα, οι βενιζελικοί προχώρησαν στο Κίνημα της Εθνικής Αμύνης.⁴¹ Η παρουσία του Βενιζέλου ως επικεφαλής στη Θεσσαλονίκη και η προετοιμασία για τη δημιουργία νέου στρατού που θα στεκόταν στο πλάι των συμμαχικών στρατευμάτων άμβλυσε τις εντυπώσεις για την ελληνική πλευρά. Λίγους μήνες αργότερα, το 1917, ο Κωνσταντίνος θα αναγκαστεί να φύγει από την Ελλάδα και ο Βενιζέλος θα επανέλθει στην Αθήνα ώστε η χώρα, που ήταν ουσιαστικά κομμένη στα δύο, να επανενωθεί.⁴²

Τον Αύγουστο του 1917 η Μεγάλη Πυρκαγιά κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος του κέντρου της πόλης και έστειλε στην απόλυτη φτώχεια σχεδόν 70.000 ανθρώπους. Από αυτούς οι σχεδόν 50.000 ήταν Εβραίοι. Η εβραϊκή κοινότητα μέτρησε μεγάλες απώλειες αφού καταστράφηκαν συναγωγές, κοινοτικά κτίρια και σχολεία.⁴³ Η Γαλλία που είχε κυριαρχική παρουσία ανάμεσα στα συμμαχικά στρατεύματα της Αντάντ, αύξησε ακόμη περισσότερο την επιρροή της. Στα γαλλικά σχολεία, κοσμικά (Mission laïque - Λυσέ) και θρησκευτικά (Φρερ Δελασάλ αρρένων, Αδελφών του Ελέους θηλέων) οι Εβραίοι μαθητές και μαθήτριες αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία.

Ενδεικτική είναι η εικόνα που υπήρχε στα σχολεία της Mission laïque τόσο πριν την πυρκαγιά όσο και μετά.

⁴⁰ Μαζάουερ, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*, ό.π., σ. 216-217.

⁴¹ Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*, Πατάκης, Αθήνα 2018, σ. 560-561.

⁴² Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*, ό.π., 561-562. Μαζάουερ, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων*, ό.π., σ. 371-372.

⁴³ Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 120-136. Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*, ό.π., σ. 380-394.

Πίνακας 4. Σχολεία Λυσέ – Πίνακας θρησκειώματος. Σχολικό έτος 1914-15⁴⁴

Θρήσκευμα	Λύκειο αρρένων	Σχολή θηλέων	Δημοτικό	Σύνολο
Εβραίοι	128	120	124	372
Μουσουλμάνοι	25	10	20	55
Ορθόδοξοι	84	24	10	118
Καθολικοί	15	3	3	21
Προτεστάντες	2			2
Σύνολο	254	157	157	568

Αντίστοιχα, το σχολικό έτος 1920-21 με δεδομένη την καταστροφή αρκετών σχολείων της κοινότητας οι Εβραίοι μαθητές αύξησαν περισσότερο τη συμμετοχή τους.

Πίνακας 5. Σχολεία Mission laïque (Λυσέ) Θεσσαλονίκης. Σχ. έτος 1920-1921⁴⁵

Εθνικότητα	Θρήσκευμα	Λύκειο αρρένων	Γυμνάσιο Θηλέων	Δημοτικό	Σύνολο
Έλληνες	Εβραίοι	220	241	152	613
	Ορθόδοξοι	54	26	2	82
	Μουσουλμάνοι	40	16	6	62
Γάλλοι		8	7	2	17
Άλλες εθνικότητες		143	99	10	252
Σύνολο		465	389	172	1026

Λόγω και της καταστροφής των κοινοτικών κτιρίων, οι Γάλλοι φιλοξένησαν στις εγκαταστάσεις τους και σε πρόχειρες κατασκευές στο σημερινό πάρκο στο Πεδίον του Άρεως το γαλλοεβραϊκό σχολείο (Franco-israelit) με σχεδόν 400 μαθητές.⁴⁶

⁴⁴ Ανδρέας Μπουρούτης, Τα σχολεία της Mission laïque (Λυσέ), στο *SOUVENIRS DE SALONIQUE, Γαλλικές ιστορίες από το χθες στο σήμερα*, Γαλλικό Ινστιτούτο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 135.

⁴⁵ Μπουρούτης, *ό.π.*, σ. 139.

⁴⁶ *Ό.π.*

Στα προβλήματα που προέκυψαν με τη μεγάλη καταστροφή της πυρκαγιάς, αναδύθηκε η ευκαιρία για τη μετατροπή της Θεσσαλονίκης σε σύγχρονη πόλη με νέο πολεοδομικό σχεδιασμό που θα αναδείκνυε το ιστορικό της κέντρο.

Το σχέδιο Εμπράρ για την ανοικοδόμηση δεν ακολουθήθηκε πιστά και οι αλλαγές που έγιναν ήταν σαρωτικές. Το κέντρο της πόλης είχε καταστραφεί πάλι το 1890 με την πυρκαγιά νότια της Εγνατίας αλλά λίγα είχαν αλλάξει πλην του παραλιακού μετώπου και μεγάλων οδών όπως η Αγίας Σοφίας, η Εθνικής Αμύνης και η Βενιζέλου που ήταν κάθετες στην Εγνατία.⁴⁷ Η περιοχή που ήταν γνωστή ως «πυρίκαυστη ζώνη» εξακολουθούσε να συγκεντρώνει χιλιάδες οικογένειες από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, κυρίως από την εβραϊκή κοινότητα, που ζούσαν σε κακές συνθήκες υγιεινής σε ξύλινα χαμόσπιτα. Η οικιστική διάρθρωση της περιοχής του κέντρου ήταν τέτοια που ευνόησε το καταστροφικό έργο της πυρκαγιάς με άφθονη καύσιμη ύλη.

Όλη η περιοχή του παλαιού κέντρου της πόλης που βρισκόταν κυρίως σε εβραϊκά χέρα αναδιανεμήθηκε μέσω των νέων δικαιωμάτων και των δημοπρασιών. Ο φόβος ήταν ότι επρόκειτο για συνειδητή προσπάθεια της κυβέρνησης Βενιζέλου για τον εξελληνισμό της Θεσσαλονίκης. Από τις μέχρι σήμερα αναλύσεις διαπιστώνεται ότι επρόκειτο περισσότερο για μια κοινωνική-ταξική αλλαγή.⁴⁸ Μέσα από την εξαγορά των δικαιωμάτων έναντι των παλαιών τίτλων και των δημοπρασιών που έλαβαν χώρα σε όλους τους κύριους δρόμους, προκύπτει το συμπέρασμα ότι οι προνομιούχοι, ανεξαρτήτως θρησκείματος, ήταν αυτοί που πλειοδότησαν στα νέα οικόπεδα. Οι νέοι κτήτορες ήταν στην πλειονότητά τους Χριστιανοί και Εβραίοι αστοί. Η οδός Βενιζέλου, ο ακριβότερος εμπορικός δρόμος της πόλης, είχε πλειοψηφική εβραϊκή παρουσία στη νέα εποχή. Το ίδιο ίσχυε και για άλλα οικοδομικά τετράγωνα.

Με τις νέες συνθήκες μετά την πυρκαγιά, οι χιλιάδες Εβραίοι που είχαν μείνει άστεγοι εξοβελίστηκαν από το κέντρο. Η εβραϊκή κοινότητα κατέβαλε αγωνιώδεις προσπάθειες για την επανεγκατάσταση στις παρυφές της πόλης, στις ανατολικές και δυτικές συνοικίες, των εβραϊκών οικογενειών που είχαν χάσει τα πάντα. Κοντά στους παλαιούς οικισμούς που είχαν χτιστεί όπως στου Βαρώνου Χιρς, στον σιδηροδρομικό

⁴⁷ Μόλχο, Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, ό.π., σ. 111-120. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Μόλχο περίπου 25.000 Εβραίοι έμειναν άστεγοι στην πυρκαγιά του 1890.

⁴⁸ Αλεξάνδρα Καραδήμου-Γερολύμπου, Βασίλης Κολώνας, «Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά το 1917», στο *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1992.

σταθμό και στα δυτικά στην περιοχή της Καλαμαριάς, ήρθαν να προστεθούν οι νέοι οικισμοί δημιουργημένοι είτε από τον δήμο σε περιοχές όπως Αγγελάκη (κέντρο), Αγία Παρασκευή στην Νεάπολη στα δυτικά, στο 6 και στον Βαρδάρη, είτε από την εβραϊκή κοινότητα όπως ο νέος οικισμός 151.⁴⁹ Στην περιοχή του Βαρδαρίου, όπου βρισκόταν ήδη η εβραϊκή γειτονιά του Ρεζή Βαρδάρ, πύκνωσαν την παρουσία τους περισσότεροι Εβραίοι, που άλλοι στεγάστηκαν στις λίγες κατοικίες που δημιούργησε ο δήμος και άλλοι σε πρόχειρες ιδιοκατασκευές. Το τελευταίο συνέβη σε όλες τις εβραϊκές γειτονιές που δημιουργήθηκαν το 1890 και το 1917.

Το επόμενο κεφάλαιο για τη Θεσσαλονίκη γράφτηκε με τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922. Εκατοντάδες χιλιάδες χριστιανοί πρόσφυγες θα συρρεύσουν από διάφορα μέρη της Μικρασίας και θα διασπαρθούν σε όλη την χώρα. Ένας μεγάλος αριθμός εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία. Στη Θεσσαλονίκη υπολογίζεται ότι εγκαταστάθηκαν περισσότεροι από 90.000 πρόσφυγες και συνολικά στον νομό πάνω από 200.000.⁵⁰ Στις ανατολικές και δυτικές συνοικίες και τις φτωχογειτονιές, οι χριστιανοί πρόσφυγες συναντήθηκαν με τους Εβραίους πυρόπληκτους. Η αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών το 1923, σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάννης, οδήγησε στην έξοδο των μουσουλμάνων κατοίκων της πόλης.

Με βάση τις παραπάνω εξελίξεις, μέσα σε δέκα χρόνια από την απογραφή που του 1913, η εβραϊκή κοινότητα από πλειοψηφούσα έγινε μειονότητα. Η επίσημη αναγνώριση της Ισραηλιτικής κοινότητας στη Θεσσαλονίκη και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας έγινε με τον νόμο 256 του 1920.⁵¹ Ήταν μια φυσιολογική εξέλιξη αφού μετά τον αιματηρό Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, τη διακήρυξη του Γούντροου Γουίλσον και της δημιουργίας της Κοινωνίας των Εθνών, η προστασία των μειονοτήτων στην Ευρώπη είχε αναχθεί σε καίριο ζήτημα. Για την ίδια την Ελλάδα που ήθελε να διασφαλίσει τα εδαφικά κέρδη των τελευταίων ετών, η αναγνώριση μέσω της Συνθήκης των Σεβρών, επέτρεπε και τις εθνικές διεκδικήσεις στη Μικρά Ασία. Ήδη οι ελληνικές δυνάμεις προήλαυναν στο πολεμικό μέτωπο.

Για την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης τα πλήρη δικαιώματα των Ισραηλιτών ως Ελλήνων πολιτών και η συνέχιση της δυνατότητας του αυτοδιοικούμενου

⁴⁹ Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 128-134.

⁵⁰ Δάγκκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 158.

⁵¹ Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων*, ό.π., σ. 48-56.

ήταν η πλέον θετική εξέλιξη. Από τους σοσιαλιστές και τους σιωνιστές μέχρι και τα πιο συντηρητικά μέλη της κοινότητας, η διακριτή ταυτότητα του Εβραίου η οποία στηριζόταν στη θρησκευτική ιδιότητα και την έννοια του ανήκειν στην κοινότητα, δεν απέτρεπε το είναι κάποιος καλός Έλληνας πολίτης.⁵² Από την άλλη πλευρά η κοινότητα αναγνώριζε τις ραγδαίες αλλαγές που είχαν συντελεστεί από το 1911 και μετά και τις νέες συνθήκες που διαμορφώνονταν στη Θεσσαλονίκη.

Η πολεμική περιπλοκή στα Βαλκάνια είχε δημιουργήσει πολλαπλά προβλήματα στον οικονομικό τομέα, πλήττοντας σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα τους κατοίκους της πόλης. Η αστική τάξη, πολλά μέλη εκ των οποίων ήταν Εβραίοι, βρέθηκε σε διαλυτική διαδικασία που μετέτρεψε το οικονομικό και κοινωνικό τοπίο. Το 1923 δεν μπορούμε πλέον να μιλάμε για τους αστούς της Θεσσαλονίκης με τον ίδιο τρόπο και τα ίδια κριτήρια με τα οποία κάποιος αναφερόταν στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα. Η ίδια η Θεσσαλονίκη έχασε μεγάλο μέρος από την οικονομική της ισχύ. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, πέρα από τις αλλαγές των συνόρων στη βαλκανική χερσόνησο, διαμόρφωσαν μια νέα οικονομική πραγματικότητα. Η Θεσσαλονίκη αποκόπηκε από την πλούσια μακεδονική ενδοχώρα και δεν μπορούσε πλέον να επιτελέσει το έργο της ως διαμετακομιστικό εμπορικό κέντρο. Ο κύκλος εργασιών των εταιρειών μειώθηκε καθώς διακόπηκε η διασύνδεση της τοπικής παραγωγικής δραστηριότητας με τις όμορες χώρες στα Βαλκάνια και τα οθωμανικά εδάφη. Παράλληλα, δεκάδες επιχειρήσεις που είχαν οικονομικές δεσοληψίες με τις βαλκανικές χώρες και ανοιχτές πιστώσεις με το εξωτερικό και το εσωτερικό έμειναν έκθετες αφού είτε αδυνατούσαν να αποπληρώσουν είτε να εισπράξουν. Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος ενίσχυσε τις τάσεις αποσυσπείρωσης, παρά την τόνωση του οικονομικού κλίματος λόγω της παρουσίας της Στρατιάς της Ανατολής. Ο Εθνικός Διχασμός και η διαφορετική στάση των κοινοτήτων στους αντίπαλους συνασπισμούς αποτέλεσαν αφορμή για εντάσεις και διώξεις. Το ίδιο το μέλλον της Θεσσαλονίκης ως μέρους της Ελλάδας είχε τεθεί υπό αμφισβήτηση. Μετά το πέρας του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου οι οικονομίες των ευρωπαϊκών χωρών, νικητριών και ηττημένων, είχαν καταστραφεί. Η Ελλάδα πέραν αυτών συνέχισε την

⁵² Το ίδιο δεν συνέβαινε σε όλες τις χώρες. Στην Τουρκία, το νέο κράτος που είχε αναδυθεί από τα ερείπια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν αναγνώρισε τα ίδια δικαιώματα στους Εβραίους της χώρας, παρά τις προσδοκίες των τελευταίων.

πολεμική της προσπάθεια με την πολεμική εκστρατεία στη Μικρά Ασία. Δεν είναι λοιπόν παράξενο το ότι η Θεσσαλονίκη είχε αλλάξει πλέον πρόσωπο.

Όμως θα πρέπει να εξεταστεί και η σχέση κέντρου – περιφέρειας, η σχέση δηλαδή μεταξύ της Αθήνας, όχι μόνο ως πρωτεύουσας αλλά και ως κέντρου όλου του δημόσιου γραφειοκρατικού μηχανισμού, και της Θεσσαλονίκης, ως περιφερειακής πλέον θέσης εντός του ελληνικού κράτους. Η σχέση αυτή, με ευθύνη και απόφαση της πολιτικής και δημόσιας ελίτ της χώρας, προέβλεπε δευτερεύοντα ρόλο στη Θεσσαλονίκη, η οποία όφειλε να ακολουθήσει τις αποφάσεις και κατευθύνσεις του κέντρου, δηλαδή της Αθήνας. Η χαλαρή σχέση και αυτόνομη ανάπτυξη που είχε προκύψει στα λιμάνια του Λεβάντε, όπως η Θεσσαλονίκη, η Σμύρνη, η Αλεξάνδρεια και η Βηρυτός ως πόλεις – κράτη ουσιαστικά της ανατολικής Μεσογείου ανήκε στο παρελθόν. Το ένα μετά το άλλο τα λιμάνια έχασαν την προνομιακή θέση που διέθεταν.

Η σχέση κέντρου – περιφέρειας θα ακολουθήσει το μοντέλο που έχει περιγραφεί και θεωρητικά, όπου η οικονομική ανάπτυξη της περιφέρειας θα εξαρτάται από την πολιτική του κέντρου και θα αποτελεί ένα κλάσμα της συνολικής μεγέθυνσης του χώρου. Το μεγαλύτερο θα κατευθύνεται στο κέντρο, το οποίο χαράσσει και την πολιτική που ακολουθείται.⁵³

Για να γίνει κατανοητό το παραπάνω θα πρέπει να γίνει αναφορά στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, το οποίο μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν το εμπορικό σταυροδρόμι των Βαλκανίων. Τούτο είχε συμβεί με τη σύνδεση των τριών σιδηροδρομικών γραμμών με την Κωνσταντινούπολη, την βαλκανική ενδοχώρα και τα ευρωπαϊκά εδάφη, με τους ναυτικούς πλόες που εκκινούσαν και κατέληγαν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης από όλη τη Μεσόγειο.

Είναι χαρακτηριστική γι αυτό τον σκοπό η έκθεση του επιθεωρητή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος Ανδρέα Παπαδημητρίου σχετικά με το λιμάνι της πόλης.⁵⁴ Η έκθεση, αναγνωρίζοντας τις δραματικές πολιτικές εξελίξεις στα Βαλκάνια, ανέφερε ότι το λιμάνι που ήταν διαμετακομιστικό κέντρο των Βαλκανίων είχε τη δυνατότητα να αναθερμάνει την οικονομική δυναμική της Θεσσαλονίκης με την απόδοση του. Όπως

⁵³ J. Friedman, *A General Theory of Polarized Development*, Urban and Regional advisory program in Chile, Santiago 1967. Επίσης: J. Friedman, *Regional Planning and Nation-Building: An Agenda for International Research. Economic Development and Cultural Change*, Vol. 16, No. 1, (1967), p. 120-121.

⁵⁴ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας (ΙΑ/ΕΤΕ), Α1, Σ29, Υ2, Φ61, Εκθέσεις Επιθεωρητών Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Υποκατάστημα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 22 Ιανουαρίου 1922.

ανέφερε, οι υποδομές του λιμανιού ήταν παλαιές και μη αποδοτικές στοιχίζοντας ακριβά σε χρόνο και χρήμα. Το κόστος φόρτωσης ή εκφόρτωσης από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης ήταν τόσο υψηλό που έφτανε σε ίδιο επίπεδο με το συνολικό ναύλο μεταφοράς από μακρινά λιμάνια της Μεσογείου.⁵⁵ Η έλλειψη μηχανικών μέσων, όπως γερανοί, που ήταν πλέον απαραίτητο στοιχείο των υποδομών των υπολοίπων λιμανιών, εξέθετε τους πράκτορες και τις εταιρείες στις απαιτήσεις των εργατών για τη μεταφορά των φορτίων. Το ίδιο ίσχυε με την απουσία κρηπιδωμάτων που θα επέτρεπαν την ταυτόχρονη εκφόρτωση ή φόρτωση περισσοτέρων караβιών, όπως και με την απουσία σιδηροδρομικών συνδέσεων εντός του λιμανιού που θα έδιναν τη δυνατότητα για τη γρήγορη μεταφορά των φορτίων. Ο Παπαδημητρίου τόνιζε ακόμη ότι έπρεπε να δημιουργηθούν νέες αποθήκες εντός του λιμανιού καθώς οι υπάρχουσες δεν ήταν ικανού μεγέθους και ως παλαιές είχαν θέματα ασφαλείας. Το τελευταίο είχε ιδιαίτερη σημασία με την προοπτική της δημιουργίας της Ελεύθερης Ζώνης του λιμανιού, η οποία αν και είχε εξαγγελθεί δεν είχε υλοποιηθεί και καθυστέρησε ακόμη περισσότερο.

Παρά την αποδοτικότητα του παρελθόντος και τις δυνατότητες ανάπτυξης, το λιμάνι της Θεσσαλονίκης υποβιβάστηκε περαιτέρω προς όφελος του λιμανιού του Πειραιά. Ως λιμάνι της πρωτεύουσας έγινε το διεθνές διαμετακομιστικό κέντρο της χώρας.⁵⁶

Οι διαμαρτυρίες λοιπόν σχετικά με την υποβάθμιση της Θεσσαλονίκης δεν ήταν αβάσιμες. Η προστατευτική πολιτική που ακολούθησε το ελληνικό κράτος τον Μεσοπόλεμο, ειδικά τη δεκαετία του 1930, αύξησε τους δασμούς στα εισαγόμενα προϊόντα για να προστατέψει την εγχώρια παραγωγή. Το θέμα είναι εάν υπήρχε πλήρης εικόνα για τις δυνατότητες που υπήρχαν. Ο Παπαδημητρίου στην αρχή της έκθεσής του είχε επισημάνει την παντελή έλλειψη στοιχείων αλλά και την άγνοια των δημοσίων λειτουργών της πόλης (Γενική Διοίκηση Μακεδονίας) ακόμη και για τα στοιχειώδη σε σχέση με τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους της περιοχής. Η έλλειψη στατιστικής υπηρεσίας δεν επέτρεπε να γίνονται εκτιμήσεις ή και προβλέψεις για τις δυνατότητες ανάκαμψης και ανάπτυξης.

⁵⁵ ΙΑ/ΕΤΕ, ό.π., 49/455.

⁵⁶ Shai Srougo (2013). Core–Periphery Interactions in the Late and Post Ottoman Periods: Dependency and the Uneven Development of Thessaloniki: 1870–1936. *European Review*, 21, p. 428-430.

Σε αυτό το δυσμενές περιβάλλον δεν είναι περίεργο που η εβραϊκή επιχειρηματικότητα υποχώρησε, κάτι που θα φανεί ιδιαίτερα μετά τη μικρασιατική καταστροφή και την έλευση των προσφύγων. Οι τελευταίοι δραστηριοποιήθηκαν άμεσα στην Ελλάδα, κάτι που διαπιστώνεται και στην ανάλυση των στοιχείων από το Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης και το Μητρώο Επιχειρήσεων.

1.5 Η εβραϊκή επιχειρηματικότητα (1916 – 1922)

Όπως αναφέρθηκε το 1916 ήταν μια χρονιά που παρουσιάστηκαν αρκετά προβλήματα στη λειτουργία της ελληνικής δημόσιας διοίκησης λόγω της παρουσίας των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ και της σύγκρουσης με τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Όμως ορισμένες επιχειρηματικές εξελίξεις είναι ενδεικτικές των αλλαγών που συνέβαιναν εντός των κοινοτήτων. Ειδικά όσον αφορά την υψηλή επιχειρηματικότητα βλέπουμε την υποχώρηση σε αυτή την κατηγορία του εβραϊκού στοιχείου. Έτσι το 1916 έχουμε την αναδιάταξη δύο μεγάλων ελληνικών οικονομικών σχημάτων από γνωστούς Έλληνες επιχειρηματίες για την εκμετάλλευση υδροκίνητων εργοστασίων στη Μακεδονία. Πιο συγκεκριμένα, δημιουργήθηκαν δύο πολυμετοχικά σχήματα, το μεν ένα κυρίως από τις οικογένειες Λόγγου και Τουρπάλη, που σύστησαν εταιρεία με σκοπό την εκμετάλλευση υδροκίνητου εργοστασίου εκκοκκιστηρίου και αλευρόμυλου στη Νάουσα, το δε άλλο από τις οικογένειες Τρίτση, Κοκκίνου, Σεμερτζή και Κύρτση, που ίδρυσαν υδροκίνητο εργοστάσιο νηματουργίας, υφαντουργίας και λευκαντηρίου στην Έδεσσα.⁵⁷ Στην ουσία πρόκειται για τη μετεξέλιξη ενός βιομηχανικού σχήματος που προϋπήρχε από τα τέλη του 19ου αιώνα στη Νάουσα υπό τις οικογένειες Τουρπάλη, Λόγγου και Κύρτση. Το 1916 η εταιρεία αυτή διαλύθηκε και έγινε διανομή της περιουσίας της απ' όπου προέκυψαν τα δύο νέα εταιρικά σχήματα.⁵⁸ Είναι μια ένδειξη της δυναμικής και της προσπάθειας ενίσχυσης της ελληνικής οικονομικής παρουσίας στην περιοχή, κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, με νέα πολυμετοχικά σχήματα. Η εκμετάλλευση των υδάτινων πόρων ως κινητήρια δύναμη για βιομηχανική χρήση

⁵⁷ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., συμβολαιογράφος (συμβ.) Αλ. Γεωργίου, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Λόγγος και Τουρπάλης, Θεσσαλονίκη 26 Μαρτίου 1916. Επίσης; ΙΑΜ – ΓΑΚ, ό.π., συμβ. Βασίλειος Κατωπόδης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας Γρηγόρης Τσίτσης και Σία, Θεσσαλονίκη 30 Μαρτίου 1916.

⁵⁸ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., συμβ. Β. Κατωπόδης, διανομή εμπορικής περιουσίας εταιρείας Γρηγόρης Τσίτσης κ' Σία, Λόγγος και Τουρπάλης, Θεσσαλονίκη 30 Μαρτίου 1916.

αποτελούσε κι ένα πλεονέκτημα των επιχειρήσεων στη βόρειο Ελλάδα που στερούνταν πρώτων υλών και ενέργειας σε σύγκριση με τις επιχειρήσεις στην Αθήνα. Όπως ανέφερε και ο επιθεωρητής της Εθνικής Τράπεζας Παπαδημητρίου, η εκμετάλλευση των υδάτων για την παραγωγή ενέργειας προσέδιδε ανταγωνιστικό πλεονέκτημα και οικονομία για τις ελληνικές επιχειρήσεις, κάτι που επιβεβαιώθηκε από τη μακροβιότητα τους.⁵⁹

Αντίθετα με τα δύο υδροκίνητα εργοστάσια, οι επόμενες τρεις περιπτώσεις του 1916 έχουν σχέση με την ελίτ της εβραϊκής κοινότητας και την αποσυστήρωση που διαπιστώνεται στις οικονομικές συνεργασίες. Πιο συγκεκριμένα, στην πρώτη περίπτωση έχουμε τη μετατροπή της μετοχικής σύνθεσης της εταιρείας «Φερνάνδες και Σία», που εκμεταλλευόταν εργοστάσιο-παγοποιείο στην Καβάλα και εμπορευόταν την μπίρα της ζυθοποιίας Όλυμπος.⁶⁰ Η εταιρεία είχε δημιουργηθεί το 1906 από τις οικογένειες Μισραχί, Φερνάνδες, Αλλατίνι και Μορπούργο. Οι τρεις πρώτες είχαν συγγενικούς δεσμούς και αποτελούσαν τον κύριο κορμό των πλέον σημαντικών επιχειρηματικών σχημάτων στη Θεσσαλονίκη και τις γύρω περιοχές. Η παρουσία παγοποιείου και διάθεσης της μπίρας Όλυμπος, που ανήκε στις εν λόγω οικογένειες, στην Καβάλα, δείχνει και τη δυναμική της πόλης που ήταν εμπορικός κόμβος διάθεσης των καπνών της ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Στο νέο σχήμα που δημιουργήθηκε το 1916 με κεφάλαιο 60.000 δραχμών, συμμετείχαν οι οικογένειες Μισραχί, Φερνάνδες και Μορπούργο, ενώ επιβεβαιώνεται η αποχώρηση της οικογένειας Αλλατίνι. Είναι ένα δείγμα της σταδιακής απομάκρυνσης των Αλλατίνι από την επιχειρηματική σκηνή της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας γενικότερα. Οι εταιρείες της οικογένειας σταδιακά πέρασαν σε ελληνικά χέρια και κυρίως σε επιχειρήσεις από την Αθήνα αναδεικνύοντας την κυριαρχία της πρωτεύουσας στα οικονομικά δεδομένα και της Θεσσαλονίκης. Στη νέα εταιρεία διαχειριστής και υπογράφων εμφανίζεται ο Τζίνο Φερνάνδες, ο πατριάρχης της γνωστής οικογένειας Φερνάνδες Ντίαζ (Βίλλα Μπιάνκα).⁶¹ Η οικογένεια Φερνάνδες

⁵⁹ IAM/ΕΤΕ, Εκθέσεις Επιθεωρητών Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, ό.π., 49/459

⁶⁰ ΓΑΚ - IAM, ό.π., συμβ. Βασίλειος Κατωπόδης, Τροποποίηση της ετερόρρυθμης εταιρείας «Φερνάνδες και Σία», Θεσσαλονίκη 24 Ιουνίου 1916.

⁶¹ Ο Τζίνο (Ντίνο) Φερνάνδες και η πενταμελής οικογένεια του γιού του θα δολοφονηθούν τον Σεπτέμβριο του 1943 στη λίμνη Ματζόρε. Είχαν καταφύγει εκεί για να ξεφύγουν από τις διώξεις των ναζί μαζί με τις οικογένειες Τόρρες και Μοσσέρι που επίσης δολοφονήθηκαν. Ανδρέας Μπουρούτης, *Ολοκαύτωμα στη Θεσσαλονίκη. Η ιταλική στάση και οι Εβραίοι μαθητές του Ουμπέρτο Πρίμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, σ. 196-209.

την δεκαετία του 1920 σταδιακά αποχώρησε από την ενεργό επιχειρηματική σκηνή διατηρώντας όμως σημαντικά κεφαλαιακά αποθέματα και συμμετοχές σε διάφορες εταιρείες.

Η επόμενη περίπτωση αφορά την τροποποίηση και λίγο μετά τη διάλυση της ετερόρρυθμης εταιρείας «Αδελφοί Μπενσουσάν», αφού κάποια από τα εταιρικά μέλη είχαν μετοικήσει μόνιμα στο εξωτερικό.⁶² Πιο συγκεκριμένα πρόκειται περί παλαιάς και γνωστής εταιρείας, η οποία το 1915 στα πλαίσια προσαρμογής με τις απαιτήσεις του ελληνικού νόμου (417/1914) συστάθηκε εκ νέου με τυπικό αρχικό κεφάλαιο 900 ΛΤ. Στην εταιρεία συμμετείχαν οι Ιακώβ Ισάκ Μπενσουσάν, Ισάκ Ιακώβ Μπενσουσάν, Ιωσήφ Μπενσουσάν, οι οποίοι αγνοώντας την ελληνική γλώσσα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο συμφωνητικό διάλυσης, χρησιμοποίησαν ως διερμηνέα τον Ισούα Αλγκάβα, και οι Λέα Μπενσουσάν, χήρα του Μεντές Μπενσουσάν και ο γιός της Ρενέ Μεντές Μπενσουσάν.⁶³ Η Λέα Μπενσουσάν και ο γιός της Ρενέ είχαν μετοικήσει στη Γαλλία και ζούσαν στο Παρίσι. Η εταιρεία είχε σύνολο ενεργητικού πάνω από 1 εκατομμύριο γρόσια (1.027.931), παθητικό κεφάλαιο 90.000, οφειλές προς πιστωτές 905.321 γρόσια και εταιρικά κέρδη 32.631 γρόσια. Σύμφωνα με τις λεπτομέρειες του συμφωνητικού η εταιρεία είχε κεφάλαια 494.933 γρόσια, φερέγγυες πιστώσεις 382.087 και επισφαλείς απαιτήσεις 309.376. Από τα τελευταία, 144.117 γρόσια είχαν καταχωρηθεί στον ισολογισμό της εταιρείας προς είσπραξη, τα δε λοιπά 165.257 δεν είχαν καταχωρηθεί ως λίαν επισφαλή προς είσπραξη. Δηλαδή, οι επισφαλείς απαιτήσεις, κοινώς τα «φέσια» της αγοράς, ήταν μια σταθερή συνθήκη στην αγορά της Θεσσαλονίκης ενδεικτικό και της ρευστότητας που υπήρχε. Αν και όπως ήδη έχει αναφερθεί τα μικτά σχήματα μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων επιχειρηματιών ήταν ελάχιστα, στις εμπορικές – επαγγελματικές σχέσεις και τις συναλλαγές δεν υπήρχαν περιορισμοί ή σύνορα. Στη διανομή των απαιτήσεων και υποχρεώσεων της εταιρείας αποτυπώνεται καθαρά η διασύνδεση των κοινοτήτων και των διαφόρων επιχειρηματιών της πόλης ανεξάρτητα από την εθνοτική- κοινοτική τους τοποθέτηση.⁶⁴ Οι Μπενσουσάν είχαν να λαμβάνουν ή και όφειλαν το ίδιο σε Εβραίους και χριστιανούς εμπόρους, σε

⁶² ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., συμβ. Γεώργιος Δεληγιάννης, Τροποποίηση της ετερόρρυθμης εταιρείας «Αδελφοί Μπενσουσάν» και διανομή μεριδίων, Θεσσαλονίκη 28 Δεκεμβρίου 1916.

⁶³ Το συμφωνητικό διάλυσης έγινε στην οικία του Ιακώβ Μπενσουσάν στην οδό Βασιλίσσης Όλγας 30.

⁶⁴ ΓΑΚ-ΙΑΜ, ό.π., συμβ. Αστέριος Σγουρός, Διάλυση και διανομή εμπορικής περιουσίας της ετερόρρυθμης εταιρείας «Αδελφοί Μπενσουσάν», Θεσσαλονίκη 30 Ιουνίου 1917.

Έλληνες και μη Έλληνες. Όσο κι αν υπήρχε συνειδητή προσπάθεια ανάδειξης των διαφορών των κοινοτήτων και του ανταγωνισμού μεταξύ τους, το οικονομικό πεδίο ήταν κοινό για Εβραίους και χριστιανούς εμπόρους και το ίδιο ίσχυε για τον ανταγωνισμό και τις συνεργασίες.

Η τρίτη περίπτωση για το 1916 αφορά τη διάλυση πολυμετοχικού σχήματος Εβραίων κεφαλαιούχων και επαγγελματιών και την πώληση των περιουσιακών στοιχείων της εταιρείας και του σήματός της.⁶⁵ Πρόκειται για τη σημαντική για την εποχή καπνοβιομηχανία Mair de Botton Cigarette Paper Company, η οποία είχε αρχικό κεφάλαιο 19.800 λίρες Τουρκίας (ΛΤ) (455.400 δρχ.). Η γενική συνέλευση των μετόχων αποφάσισε την πώληση του ενεργητικού και παθητικού της εταιρείας, καθώς και των εμπορικών της σημάτων έναντι του ποσού των 24.750 ΛΤ (569.250 δρχ.). Νέοι κάτοχοι των εμπορικών σημάτων αναλαμβάνοντας το ενεργητικό και παθητικό της διαλυθείσας εταιρείας ήταν οι Ισαάκ Σ. Γιαχέλ, Μωυσή Αλεβή και Ισακίνο Καραάσο. Εκκαθαριστής της εταιρείας στην όλη διαδικασία ήταν ο Αλβέρτος Καπουάνο

Το 1917 η κατάσταση στη δημόσια γραφειοκρατία δείχνει πως ομαλοποιείται αφού υπάρχει κανονική ροή εγγραφών και αναφέρεται η σύσταση 140 νέων εταιρικών σχημάτων με τις 68 να έχουν αμιγώς Έλληνες εταίρους και τις 53 να έχουν αποκλειστικά Εβραίους.⁶⁶ Τα μικτά σχήματα ήταν πάλι λίγα, μόλις οκτώ. Ενδεικτικό της ρευστότητας είναι πως 48 εταιρείες είχαν αρχικό κεφάλαιο κάτω από τις 10.000 δραχμές (20 εβραϊκές, 21 ελληνικές) και μόλις είκοσι διέθεταν κεφάλαιο άνω των 45.000 δραχμών, δηλαδή περίπου 2.000 ΛΤ (οκτώ εβραϊκές, εννέα ελληνικές). Αντίστοιχα, μόλις έξι από αυτές διέθεταν κεφάλαια άνω των 100.000 δραχμών (δύο εβραϊκές, τρεις ελληνικές και μία με ξένους εταίρους). Η εταιρεία Χανέν και Μοδιάνο συστάθηκε τον Φεβρουάριο του 1917 με σκοπό την εμπορία και πώληση (χονδρική – λιανική) υφασμάτων και συναφών ειδών. Οι δύο συνεταίροι συνεισέφεραν, ο μεν Ιεσούα Χανέν 3.588 ΛΤ και ο Σολομών Μοδιάνο 9262 ΛΤ για το συνολικό κεφάλαιο των 12.850 ΛΤ της επιχείρησης για την οποία προβλεπόταν διετής διάρκεια.⁶⁷ Με τη σειρά τους οι Μωρίς Ναχούμ, Συμεών

⁶⁵ ΓΑΚ-ΙΑΜ, ό.π., συμβ. Γεώργιος Δεληγιάννης, Διάλυση της ανώνυμης εταιρείας, καπνοβιομηχανίας «Δη Μαιρ ντε Μποττόν Σιγαρέτ Πάιπαρ Λίμιτεντ», Θεσσαλονίκη 28 Ιανουαρίου 1916.

⁶⁶ ΓΑΚ – ΙΑΜ, ΑΠΘ, Εταιρικά, ΑΒΕ 644, ΑΕΕ.ΔΙΚ, 1.16, Φ. 7, Φ.8, GRGSA-ΙΑΜ_ JUS 001.16, Φ.7, Φ.8.

⁶⁷ ΓΑΚ – ΙΑΜ, ό.π., συμβ. Βασίλειος Κατωπόδης, Σύσταση της ομόρρυθμης εταιρείας Χανέν και Μοδιάνο, Θεσσαλονίκη 23 Φεβρουαρίου 1917.

Γκομερζάνο (ομόρρυθμοι εταίροι) και ο Ιωσήφ Μωυσή Μισραχί (ετερόρρυθμος εταίρος) δημιούργησαν την ετερόρρυθμη επιχείρηση Ναούμ, Γκομερζάνο κ' Σία με κεφάλαιο 150.000 δραχμών και σκοπό την αγορά και πώληση παντός είδους εμπορευμάτων.⁶⁸

Για να γίνει αντιληπτό το μέγεθος των διαφορών στις εταιρείες που δημιουργούνταν, η ομόρρυθμη επιχείρηση των Γιακώ Νισίμ Μαίρ και Μεναχέμ Ζιντό Ταζάρτες με αντικείμενο την εκμετάλλευση αρτοποιείου είχε αρχικό κεφάλαιο μόλις 600 δραχμές. Ο φούρνος βρισκόταν, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, στη συνοικία «Μπαρώνου Χιρς».⁶⁹

Πίνακας 6. Δημιουργία νέων επιχειρήσεων⁷⁰

Εταίροι	1916	1917	1918	1919	1921
Έλληνες	40	68	64	76	65
Εβραίοι	36	53	77	85	51
Έλληνες – Εβραίοι (μικτές)	8	8	8	4	10
Διάφορες	3	11	8	8	11
Σύνολο	87	140	157	173	137

Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο από την ανάλυση του πίνακα με τη δημιουργία επιχειρήσεων προκύπτει το 1918. Από τις 157 νέες επιχειρήσεις που συστήθηκαν, οι 77

⁶⁸ ΓΑΚ – ΙΑΜ, ό.π., συμβ. Γ. Δελληγιάννης, Σύσταση της ομόρρυθμης εταιρείας Ναούμ, Γκομερζάνο κ' Σία, Θεσσαλονίκη 18 Νοεμβρίου 1917

⁶⁹ ΓΑΚ – ΙΑΜ, ό.π., συμβ. Γ. Παπασταθόπουλος, Σύσταση της ομόρρυθμης εταιρείας Αμίρ και Ταζάρτες, Θεσσαλονίκη 18 Απριλίου 1917

⁷⁰ Πίνακας με ανάλυση στοιχείων από το Μητρώο Επιχειρήσεων του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Σχετικά: ΓΑΚ – ΙΑΜ, ΑΠΘ, Εταιρικά, ΑΒΕ 644, ΑΕΕ.ΔΙΚ, 1.16, Φ.5, Φ.6, Φ.7, Φ. 8, Φ.9,Φ.10, Φ.11.

είχαν Εβραίους εταίρους, 64 Έλληνες εταίρους ενώ δώδεκα ανήκαν σε μικτά σχήματα.⁷¹ Δηλαδή, για πρώτη φορά μετά το 1912 εμφανίζεται πλειοψηφία Εβραίων επιχειρηματιών έναντι των Ελλήνων. Αυτό συμβαίνει μόλις ένα χρόνο μετά την καταστροφική πυρκαγιά του 1917 που άφησε χωρίς επαγγελματική στέγη και κατοικία χιλιάδες Εβραίους κατοίκους. Σύμφωνα με τα στοιχεία από τον οικονομικό έφορο Θεσσαλονίκης, καταγράφηκαν 4.069 κατεστραμμένοι επαγγελματικοί χώροι (καταστήματα, γραφεία και εν γένει επαγγελματική στέγη).⁷² Από τα συμφωνητικά σύστασης επιχειρήσεων για το 1918 προκύπτει ότι αρκετοί από τους Εβραίους επαγγελματίες δήλωναν ως εταιρικό κεφάλαιο για τη συμμετοχή τους στη σύσταση εταιρειών, την αποζημίωση που είχαν λαμβάνειν από ασφαλιστικές εταιρείες για την καταστροφή που είχαν υποστεί από τη μεγάλη πυρκαγιά. Παρουσιάζεται δηλαδή σαφής πρόθεση διεκδίκησης εκ νέου του οικονομικού χώρου και της αγοράς της Θεσσαλονίκης από τους μικρομεσαίους Εβραίους επαγγελματίες. Τούτο έρχεται σε αντίθεση με τους ισχυρισμούς ότι η πυρκαγιά του 1917 οδήγησε στην αναπότρεπτη οπισθοχώρηση της εβραϊκής επιχειρηματικότητας. Το ίδιο διαπιστώνεται και από την ανάλυση που ακολουθεί σχετικά με την επιχειρηματικότητα και τις νέες ιδιοκτησίες οικοπέδων στην οδό Βενιζέλου, που ήταν την περίοδο του Μεσοπολέμου η ακριβότερη εμπορική οδός της πόλης.

Όσον αφορά τα κεφάλαια σύστασης των επιχειρήσεων, παρατηρείται μείωση των μικρών εταιρειών με κεφάλαια κάτω των 10.000 δραχμών (28) και αύξηση των εταιρειών με κεφάλαια άνω των 45.000 δραχμών (34). Συνολικά δέκα νέες εταιρείες διέθεταν αρχικά κεφάλαια μεγαλύτερα των 100.000 δραχμών (πέντε εβραϊκές, πέντε ελληνικές).

⁷¹ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ. 8, Φ. 9. Από το μικτά σχήματα αξίζει αναφοράς η εκμετάλλευση παντοπωλείου από τους Δημοσθένη Χουρμούζη, Ισαάκ Γιουδά Μαγκρίζο και Σαλβατώρ Ιωσήφ Αμαχόν που πριν ανήκε στην εταιρεία Ορόσδι Μπακ. Η τελευταία είχε πολυκαταστήματα ειδικού τύπου σε όλες τις πόλεις και τα λιμάνια του Λεβάντε, όπως η Αλεξάνδρεια και η Σμύρνη. Η εταιρεία είχε κεφάλαιο 45.000 δραχμών και διετή διάρκεια.

⁷² Αλεξάνδρα Γερολύμπου, «Τόποι και χώροι του εμπορίου στη Θεσσαλονίκη, 1916-1996. Μεταμορφώσεις στη χωρική και αρχιτεκτονική έκφραση της εμπορικής δραστηριότητας», στο *5η Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης*, Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 256.

Πίνακας 7. Εταιρείες με εβραίους εταίρους και κεφάλαια άνω των 100.000 δρχ.⁷³

Εβραϊκές εταιρείες	Έτος 1918			
Εταιρεία	Κεφάλαιο	Αριθμός εταίρων	Είδος εταιρείας	Παρατηρήσεις
Λεβή Χόρας κ' Σία ⁷⁴	100.000 δρχ.	3	Αγορά και πώληση οιοπνευματωδών ποτών	Η εταιρεία είχε ενιαύσιο (μονοετή) διάρκεια
Μεναχέμ Ισαάκ Τιάνο κ' Σία ⁷⁵	200.000 δρχ.	3	Εμπόριο Σιδηρικών Ειδών	Η εταιρεία είχε τριετή διάρκεια
Ισαάκ Ερρέρα κ' Σία ⁷⁶	100.000 δρχ.	5	Εμπόριο διαφόρων ειδών	Σύμπραξη της εταιρείας Αλτσέχ με ακόμη τέσσερις συνεταιίρους
Μωής Χανέμ Λεβή και Μπέζα ⁷⁷	100.000 δρχ.	2	Εμπόριο Αποικιακών Ειδών	Ο Λεβή 60.000 και ο Μπέζα 40.000
Γιακοέλ κ' Σία ⁷⁸	150.000 δρχ.	2	Επεξεργασία και εμπορία δερμάτων	Ο Γιακοέλ ήταν κάτοικος Μασσαλίας

Η δυναμική παρουσία της εβραϊκής επιχειρηματικότητας συνεχίστηκε και το 1919 με σημαντική παρουσία νέων επιχειρηματικών σχημάτων. Από τις 174 συνολικά νέες επιχειρήσεις (ομόρρυθμες, ετερόρρυθμες) που συστήθηκαν, οι 85 αφορούσαν εταιρικά σχήματα με αμιγώς Εβραίους εταίρους, οι 76 Έλληνες χριστιανούς εταίρους, ενώ μόλις τέσσερις αφορούσαν συνεργασίες μεταξύ Ελλήνων χριστιανών και Εβραίων

⁷³ ΓΑΚ – ΙΑΜ, ΑΠΘ, Εταιρικά, ΑΒΕ 644, ΑΕΕ.ΔΙΚ, 1.16, Φ. 8, Φ.9.

GRGSA-ΙΑΜ_ JUS 001.16, Φ.8, Φ.9.

⁷⁴ ΓΑΚ – ΙΑΜ, ό.π., συμβ. Π. Κωνσταντινίδης, Σύσταση της ομόρρυθμης εταιρείας Λεβή, Χόρας κ' Σία, Θεσσαλονίκη 26 Απριλίου 1917

⁷⁵ ΓΑΚ – ΙΑΜ, ό.π., συμβ. Αστέριος Σγουρός, Σύσταση της ομόρρυθμης εταιρείας Μεναχέμ Ισαάκ Τιάνο κ' Σία, Θεσσαλονίκη 2 Ιουνίου 1918

⁷⁶ ΓΑΚ – ΙΑΜ, ό.π., συμβ. Αστέριος Σγουρός, Σύσταση της ομόρρυθμης εταιρείας Ισαάκ Ερρέρα κ' Σία, Θεσσαλονίκη 3 Σεπτεμβρίου 1918

⁷⁷ ΓΑΚ – ΙΑΜ, ό.π., συμβ. Γ. Δεληγιάννης, Σύσταση της ομόρρυθμης εταιρείας Μωής Χανέμ Λεβή και Μπέζα, Θεσσαλονίκη 3 Οκτωβρίου 1918

⁷⁸ ΓΑΚ – ΙΑΜ, ό.π., συμβ. Ι. Παρθένος, Σύσταση της ομόρρυθμης εταιρείας Γιακοέλ κ' Σία, Θεσσαλονίκη 24 Νοεμβρίου 1918. Η εταιρεία είχε τριετή διάρκεια. Ο Μωυσής Γιακοέλ είχε εισφέρει 100.000 δρχ. στο κεφάλαιο της επιχείρησης και ο Μωυσής Μπερναδότ 50.000.

επιχειρηματιών.⁷⁹ Οι αριθμοί αυτοί προκύπτουν τη χρονιά που έχουν αποχωρήσει οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ από τη Θεσσαλονίκη και τη βόρεια Ελλάδα οι οποίες τροφοδοτούσαν με ζήτηση την αγορά της πόλης. Καθώς ο πληθωρισμός είχε αρχίσει να ανεβαίνει με ταχείς ρυθμούς, πολλές εταιρείες εκκινούσαν με κεφάλαια άνω των 100.000 δρχ. Τουλάχιστον δεκαοκτώ εταιρείες με αποκλειστικά Εβραίους συνεταίρους έχουν αρχικό κεφάλαιο άνω των 100.000 δρχ. Στην ευρύτερη εικόνα της χώρας, το 1919 η ελληνική οικονομία είχε παρουσιάσει μία από τις καλύτερες επιδόσεις αφού το ποσοστό του χρέους σε σχέση με το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (ΑΕΠ) είχε μειωθεί στο 78%.⁸⁰

Όμως ένα σημαντικό στοιχείο σε σχέση με τα παραπάνω αφορά τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που πρέπει να αξιολογηθούν. Η σύσταση νέων εβραϊκών επιχειρήσεων αφορά οικονομικά σχήματα εμπορικού χαρακτήρα (λιανεμπόριο, χονδρεμπόριο) και υπηρεσιών (παραγγελιοδόχοι, μεσίτες, επισκευαστές) και σε πολύ μικρότερο βαθμό παραγωγικής δραστηριότητας (βιοτεχνική- βιομηχανική παραγωγή). Από τις υπό σύσταση επιχειρήσεις του δευτερογενή τομέα το 1919, μόλις έξι εβραϊκές δήλωναν εταιρικά κεφάλαια άνω των 100.000 δρχ. σε αντίθεση με οκτώ ελληνικές.⁸¹ Πρόκειται λοιπόν για την προσπάθεια Εβραίων εμπόρων και επιχειρηματιών μικρού και μεσαίου βεληνεκούς να παραμείνουν στην αγορά της Θεσσαλονίκης δημιουργώντας νέα εταιρικά σχήματα και συνεργασίες εμπορικού κυρίως χαρακτήρα.

Το 1921 η εικόνα αντιστράφηκε γενικότερα στο επιχειρηματικό πεδίο. Παρατηρείται σημαντική πτώση στη δημιουργία νέων επιχειρήσεων, γεγονός που οφείλεται στον υψηλό πληθωρισμό που παρουσιάστηκε σχεδόν αμέσως με τη λήξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και στις εξελίξεις στο πολεμικό μέτωπο της Μικράς Ασίας. Η ελληνική οικονομία με τη συνέχιση της πολεμικής προσπάθειας είχε φτάσει σύντομα σε οριακό σημείο και η Ελλάδα αδυνατούσε να συνάψει δάνεια με το εξωτερικό με όρους που έδιναν τη δυνατότητα αποπληρωμής. Η δραχμή διολίσθαινε διαρκώς σε σύγκριση με την αγγλική στερλίνα. Το 1922 το αγγλικό νόμισμα είχε ανατιμηθεί σε σχέση με την ελληνική δραχμή στο απίστευτο ποσοστό του 670% συγκριτικά με το

⁷⁹ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ. 9, Φ. 10.

⁸⁰ Γιώργος Δερτιλής, Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις 1821-2016, Πόλις, Αθήνα 2016, σ. 91

⁸¹ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π.

1918.⁸² Το 1922 λοιπόν, για να χρηματοδοτηθεί ο πόλεμος και να μην καταρρεύσει η οικονομία, η κυβέρνηση διχοτόμησε τα χαρτονομίσματα οδηγώντας σε de facto υποτίμηση 50 % της δραχμής.⁸³

Όπως διαπιστώνεται το 1921 υπήρξε μείωση των νέων εβραϊκών επιχειρήσεων που αγγίζει το 40%, αφού δημιουργήθηκαν μόλις 51 ομόρρυθμες – ετερόρρυθμες εταιρείες έναντι 85 το 1919. Συνολικά ιδρύθηκαν 137 νέες εταιρείες έναντι 173 το 1919. Ενδεικτικό της ρευστής κατάστασης είναι και η διάλυση 31 εταιρειών εντός του 1921 εκ των οποίων οι έντεκα ήταν αμιγώς εβραϊκών συμφερόντων.

1.6 Εμπορική – παραγωγική δραστηριότητα

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατηγοριοποίηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας στη Θεσσαλονίκη την ίδια χρονική περίοδο.

Πίνακας 8. Επιχειρήσεις/τομέας δραστηριότητας – Νέες εταιρείες⁸⁴

Τομέας	Έτος				
	1915	1917	1918	1919	1921
Πρωτογενής τομέας	3	3	5	-	2
Δευτερογενής τομέας	18	14	19	19	21
Τριτογενής τομέας	185	123	133	154	114
Σύνολο	206	140	157	173	137

Η παρουσίαση των νέων επιχειρήσεων στον πίνακα δείχνει και την εικόνα της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη την πρώτη περίοδο μετά την απελευθέρωση. Το εμπόριο (εμπορικές επιχειρήσεις διαφόρων ειδών) και οι υπηρεσίες (μεσάζοντες, παραγγελιοδόχοι) αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία των νέων επιχειρηματικών σχημάτων. Αντίθετα ο δευτερογενής τομέας και η παραγωγική δραστηριότητα έχουν

⁸² Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, σ. 962.

⁸³ Δερτιλής, *Επτά πόλεμοι*, ό.π., σ. 92.

⁸⁴ Πίνακας με ανάλυση στοιχείων από το Μητρώο Επιχειρήσεων του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Σχετικά: ΓΑΚ – ΙΑΜ, ΑΠΘ, Εταιρικά, ΑΒΕ 644, ΑΕΕ.ΔΙΚ, 1.16, Φ.5, Φ.6, Φ.7, Φ. 8, Φ.9,Φ.10, Φ.11.

μικρή συμμετοχή στα νέα σχήματα. Η όλη σύνθεση των νέων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων δείχνει και την προβληματική των μακροπρόθεσμων προοπτικών της τοπικής οικονομίας η οποία έβαινε συρρικνούμενη όσο αδυνατούσε να δημιουργήσει αξιοσημείωτη παραγωγική δραστηριότητα.

Στον τομέα της βιομηχανικής παραγωγής και ειδικότερα της υψηλής επιχειρηματικότητας υπήρξε αρχικά συντονισμένη δράση Ελλήνων και Εβραίων ντόπιων επιχειρηματιών για την ενίσχυση του κλάδου και της θέσης τους. Όπως αναφερόταν «...κατόπιν ανταλλαγής σκέψεων περί της από κοινού ενεργείας προς υποστήριξη της εγχωρίου βιομηχανίας...» δημιουργήθηκε το 1915 ο Σύνδεσμος Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος (ΣΒΒΕ).⁸⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι στην προκαταρκτική συνάντηση των βιομηχάνων των «Νέων Χωρών» συμμετείχαν επτά Έλληνες και μόλις ένας Εβραίος. Όμως η παρουσία του Μωύς Μορπούργο, μιας εξέχουσας μορφής της επιχειρηματικής σκηνής της Θεσσαλονίκης ήταν αρκετή για να προσδώσει κύρος. Ο Μορπούργο ήταν συγγενής της οικογένειας Αλλατίνι, δισέγγονος του ιδρυτή της δυναστείας Λάζαρου Αλλατίνι και γενικός διευθυντής της Ανώνυμης Εμπορικής και Βιομηχανικής Εταιρείας. Η τελευταία ήταν εταιρεία συμμετοχών και αποτελούσε τη μητρική εταιρεία των εταιρειών και των διαφόρων επιχειρηματικών σχημάτων του ομίλου Αλλατίνι.

Η ίδρυση του ΣΒΒΕ είχε την πρόθεση υποστήριξης της ντόπιας βιομηχανικής δραστηριότητας, ανεξαρτήτως εθνοτικής – κοινοτικής τοποθέτησης, με μόνο κριτήριο την γεωγραφική κατάταξη των συμμετεχόντων. Αν και οι περισσότεροι Έλληνες επιχειρηματίες δραστηριοποιούνταν εκτός Θεσσαλονίκης, η παρουσία των εκπροσώπων των μεγάλων εβραϊκών εταιρειών, όπως το Εργοστάσιο Ιούτης Τόρρες & Σία, το Ζυθοποιείο Όλυμπος και η Ζυθοποιία Νάουσα, και η Ανώνυμος Εμπορική και Βιομηχανική Εταιρεία (Αλλατίνι), τοποθετούσε τη Θεσσαλονίκη στον πυρήνα των εξελίξεων.⁸⁶

Παράλληλα με τις τοπικές πρωτοβουλίες το ελληνικό κράτος προσπάθησε να συμβάλλει στην οργάνωση των βιοτεχνικών – βιομηχανικών επιχειρήσεων ανά την Ελλάδα με τη δημιουργία αντίστοιχων επιμελητηρίων που εκπροσωπούσαν την ντόπια

⁸⁵ Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Σύνδεσμος Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος 1915-2015, Τα πρώτα εκατό χρόνια*, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 15

⁸⁶ Χεκίμογλου, *Σύνδεσμος Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος*, σ. 20.

βιοτεχνική και βιομηχανική δραστηριότητα. Το 1914 δημιουργήθηκε υπό τις προβλέψεις του νόμου 184 περί σύστασης εμπορικών και βιομηχανικών επιμελητηρίων το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης.⁸⁷ Παρά τη δημιουργία διαφόρων επιτροπών, όπως Φορολογικής, Λιμενικής κλπ., η βαρύτητα του βιομηχανικού τμήματος έναντι του εμπορικού ήταν περιορισμένη, ενδεικτικό του επιχειρηματικού προσανατολισμού της περιόδου.

Παρά το γεγονός ότι την περίοδο 1918-1920, πρόεδρος του ΣΒΒΕ θήτευσε ο Ζοζέφ Μισραχί, μέτοχος των εταιριών Αλλατίνι, ο σύνδεσμος παρουσίασε έντονα σημάδια κάμψης.⁸⁸ Το 1921 υπήρχαν 50 εγγεγραμμένες εταιρείες αλλά αρκετές από αυτές υπολειπούνταν ή είχαν διακόψει τη λειτουργία τους λόγω των δύσκολων οικονομικών συνθηκών. Στη γενική συνέλευση του ίδιου έτους μόλις είκοσι εταιρείες έδωσαν το παρών.⁸⁹ Τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι βιομηχανίες της βόρειας Ελλάδας εντάθηκαν λόγω του ελέγχου ροής συναλλάγματος αποκλειστικά από το κράτος. Με αυτό τον τρόπο δεν υπήρχαν διαθέσιμες πρώτες ύλες που ήταν κρίσιμες για την ίδια τη λειτουργία των βιομηχανιών. Τόσο το εργοστάσιο Ιούτης των Τόρρες και Φερνάνδες, όπως και το σαπυνοποιείο Ναυσικά του Λαμνίδη αδυνατούσαν να λειτουργήσουν.⁹⁰ Διαπιστώθηκε δε ότι οι περιοχές των «Νέων Χωρών» λάμβαναν πολύ λιγότερες άδειες συναλλάγματος και εισαγωγής απαραίτητων πρώτων υλών συγκριτικά με άλλες. Αποκομμένοι από το κέντρο της χώρας, δηλαδή την πρωτεύουσα Αθήνα, και χώρο λήψης των κρίσιμων πολιτικών – κυβερνητικών αποφάσεων, οι βιομήχανοι της βόρειας Ελλάδας διαπίστωναν από πρώτο χέρι τη σχέση εξάρτησης κέντρου – περιφέρειας. Τα στατιστικά στοιχεία εξάλλου ήταν χαρακτηριστικά: από το 1910 είχαν δημιουργηθεί 137 μεγάλες βιομηχανίες στην Ελλάδα, με τις 61 από αυτές στην περιφέρεια πρωτεύουσας (Αθήνα – Πειραιάς) και μόλις επτά στη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία γενικότερα.⁹¹

Σε αυτό το οικονομικό – επιχειρηματικό πεδίο, η εβραϊκή επιχειρηματικότητα παρουσίασε ανάλογα χαρακτηριστικά υποχώρησης με τη συντριπτική πλειοψηφία των νέων αμιγώς εβραϊκών επιχειρηματικών σχημάτων να βρίσκονται στον τριτογενή τομέα

⁸⁷ Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 215-217.

⁸⁸ Ουσιαστικά ο Ζοζέφ Μισραχί παραιτήθηκε αφού ανακοίνωσε ότι μετοικούσε από τη Θεσσαλονίκη στο Παρίσι.

⁸⁹ Χεκίμογλου, *Σύνδεσμος Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος*, ό.π., σ. 45.

⁹⁰ Ό.π., σ. 46.

⁹¹ Ό.π.

με μικρή συμμετοχή σε νέες παραγωγικές δραστηριότητες. Τούτο επέτεινε τη συρρίκνωση της εβραϊκής οικονομικής παρουσίας αφού οι μεγάλες εβραϊκές επιχειρηματικές δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα των Αλλατίνι με τα συνεργά σχήματα των Μισραχί, Φερνάνδης και Μορπούργο, εξαγοράστηκαν σταδιακά από ελληνικές επιχειρήσεις. Για παράδειγμα η ζυθοποιία Όλυμπος εξαγοράστηκε από την ζυθοποιία Νάουσα, δημιουργώντας το γνωστό επιχειρηματικό σχήμα Όλυμπος – Νάουσα. Το 1926 η εταιρεία θα εξαγοραστεί από την αθηναϊκή εταιρεία του Κάρολου Φιξ.⁹² Ουσιαστικά τη δεκαετία του 1920, όλες οι εξαγορασμένες εβραϊκές επιχειρήσεις πέρασαν στα χέρια αθηναϊκών επιχειρήσεων. Δεν εντοπίζεται ούτε μία αντίθετη εξαγορά, δηλαδή κάποιας ελληνικής επιχείρησης από αντίστοιχη εβραϊκή. Το ίδιο περίπου συνέβη και στη σχέση Αθήνας – Θεσσαλονίκης, όπου υπάρχουν μηδαμινές ενδείξεις δραστηριοποίησης επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στην οικονομία της Αθήνας. Παρά δηλαδή το γεγονός ότι υπήρχαν σημαντικά ελληνικά και εβραϊκά επιχειρηματικά σχήματα στην οικονομία της βορείου Ελλάδας, η «κάθοδος» τους στον αθηναϊκό επιχειρηματικό στίβο ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη. Το αντίθετο το οποίο και συνέβη, η ίδρυση δηλαδή ή εξαγορά επιχειρήσεων της βορείου Ελλάδας από αθηναϊκά σχήματα επιβεβαιώνει την απόλυτη κυριαρχία της πρωτεύουσας Αθήνας στις πρόσφατα προσκτηθείσες περιοχές, τις «Νέες Χώρες».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το διαθέσιμο αρχικό κεφάλαιο των νέων εταιρειών. Τα πρώτα χρόνια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και της δημιουργίας του Μακεδονικού Μετώπου με την παρουσία στη Θεσσαλονίκη της Στρατιάς της Ανατολής δημιουργήθηκαν ευκαιριακά αρκετές επιχειρήσεις με ελάχιστο αρχικό κεφάλαιο. Το 48% των νεότευκτων επιχειρήσεων το 1915 και το 34% αντίστοιχα το 1917, είχαν αρχικά κεφάλαια μικρότερα των 10.000 δραχμών δημιουργώντας εύλογα ερωτήματα για τη βιωσιμότητα των υπό ίδρυση επιχειρήσεων σ' ένα άκρως ανταγωνιστικό περιβάλλον. Η μείωση του αριθμού των εταιρειών με μικρό αρχικά κεφάλαιο όπως εμφανίζεται το 1918 και το 1919 οφείλεται πολύ πιθανά στη λήξη του πολέμου και τη σταδιακή αποχώρηση των στρατευμάτων της Στρατιάς της Ανατολής και τη διάλυση των στρατοπέδων. Ακόμη όμως και σ' αυτή την περίπτωση το τοπικό επιχειρηματικό δαιμόνιο βρήκε τον δρόμο του με τη δημιουργία επιχειρηματικών σχημάτων που εκμεταλλεύονταν τα υλικά και τον

⁹² Meron, *Jewish Entrepreneurship in Salonica, 1912-1940*, p. 62.

εξοπλισμό που άφηναν πίσω τους τα στρατεύματα ή που εκποιοούνταν σε τιμές ευκαιρίας.

Αξίζει να σημειώσουμε τον μικρό αριθμό νέων επιχειρήσεων που αφορούσε μικτά σχήματα, δηλαδή συμμετοχή συνεταιίρων από όλες τις κοινότητες της πόλης και κυρίως μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων επιχειρηματιών. Η αδυναμία σύμπληξης εταιρικών σχημάτων από τις δύο κοινότητες ελαχιστοποιούσε τις δυνατότητες αντιμετώπισης του ανταγωνισμού από νέους επιχειρηματίες που προέρχονταν από τα παλαιά εδάφη και κυρίως από την Αθήνα. Το ίδιο αποτρεπτικό ήταν στην πιθανότητα προσπάθειας διείσδυσης στην αγορά της Αθήνας. Εδώ πρέπει να τεθεί ο προβληματισμός για τους λόγους για τους οποίους οι επιχειρηματίες των δύο κοινοτήτων αδυνατούσαν να αναγνωρίσουν τα οφέλη από μία πιθανή σύζευξη δυνάμεων. Συμπληρωματικά πρέπει να αναφερθεί ότι δεν εντοπίστηκαν κεντρικές πρωτοβουλίες από το κράτος και τη δημόσια διοίκηση για την προώθηση της συνεργασίας των κοινοτήτων.

Κεφάλαιο Δεύτερο

Η πρώτη περίοδος του Μεσοπολέμου (1923 – 1932)

2.1 Η θέση της εβραϊκής κοινότητας στον Μεσοπόλεμο

Η γρήγορη διαδικασία εξελληνισμού της Θεσσαλονίκης μετά την προσάρτηση στην ελληνική επικράτεια δημιούργησε προβληματισμό για τη θέση της εβραϊκής κοινότητας στη νέα κατάσταση πραγμάτων.

Για το ίδιο το ελληνικό κράτος η Θεσσαλονίκη αποτελούσε, ειδικά στην αρχή, ένα διαφιλονικούμενο τρόπαιο που δεν ήταν βέβαιο ότι θα ενταχθεί οριστικά στην επικράτειά του. Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος είχε φέρει εκ νέου την πιθανότητα απώλειας της πόλης ενώ η αναθεωρητική πολιτική της Βουλγαρίας ακόμη και την περίοδο του Μεσοπολέμου επέτεινε την ανησυχία. Ο μεγαλύτερος όμως προβληματισμός οφειλόταν στην εθνοτική σύνθεση της πόλης. Τούτο συνέβαινε γιατί οι Εβραίοι πλειοψηφούσαν σε αριθμό, είχαν μακραίωνη παρουσία και επιβεβαιωμένα ισχυρή οικονομική θέση στη Θεσσαλονίκη. Σε μια περίοδο έξαρσης των εθνικισμών και με τον πόλεμο να έχει απελευθερώσει τα πάθη, οι Εβραίοι αντιμετώπιστηκαν αρκετές φορές με εχθρότητα.

Οι κινήσεις του ελληνικού κράτους προς την κατεύθυνση της εξομάλυνσης της κατάστασης στη Θεσσαλονίκη και της βελτίωσης των σχέσεων με την εβραϊκή κοινότητα βελτίωσαν την κατάσταση. Κανείς δεν πρέπει να αμφιβάλλει όμως ότι εξακολουθούσε να υφίσταται ένα υπόγειο ρεύμα αντισημιτισμού, ενός αντισημιτισμού που είχε κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις και ασφαλώς θρησκευτικές ρίζες. Η Ρένα Μόλχο έχει χρησιμοποιήσει τον όρο «λαϊκός αντισημιτισμός», ενώ ένας επιζών του Ολοκαυτώματος αναφέρθηκε στον «ήπιο αντισημιτισμό» της Θεσσαλονίκης.⁹³

Παρά τις επιφυλάξεις οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ακολούθησαν τις αλλαγές, ψήφισαν στις εθνικές εκλογές του 1915 και ακολουθώντας τις προβλέψεις της Σύμβασης των Αθηνών έγιναν Έλληνες υπήκοοι.⁹⁴ Με τη σειρά του το ελληνικό κράτος υποσχέθηκε πλήρη ισότητα των πολιτών στα νέα ελληνικά εδάφη.⁹⁵

⁹³ Στο ίδιο. σ. 270. Μπουρούτης, *Ολοκαύτωμα στη Θεσσαλονίκη*, ό.π., σ. 69.

⁹⁴ Μπουρούτης, *Αστική τάξη και ευρωπαϊκά σχολεία της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 220-221.

⁹⁵ Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 274-275.

Η θέση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης αλλά και εκείνων της υπόλοιπης χώρας εντός του ελληνικού κράτους παγιώθηκε με τον νόμο 2456 του 1920 «περί Ισραηλιτικών Κοινοτήτων». Στην εποχή μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, η νεοσύστατη Κοινωνία των Εθνών και η διεθνής κοινότητα έλαβαν μέτρα πρόνοιας για τις μειονότητες που υπήρχαν εντός των κρατών. Είχαν προηγηθεί οι ακρότητες εναντίον του άμαχου πληθυσμού με αποκορύφωμα τις διώξεις των χριστιανικών πληθυσμών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την γενοκτονία των Αρμενίων το 1915. Η δημιουργία νέων κρατών από τα ερείπια των τεσσάρων αυτοκρατοριών (Οθωμανική, Ρωσική, Γερμανία, Αυστροουγγαρία) και η επαναχάραξη των συνόρων στην Ευρώπη έφερε μεγάλο αριθμό μειονοτήτων εντός των νέων και των παλαιών χωρών. Το ίδιο συνέβη και με την Ελλάδα και τη Συνθήκη των Σεβρών το 1920. Στη Συνθήκη της Λοζάνης το 1923 και με το δεδομένο της ανταλλαγής χριστιανών και μουσουλμάνων θα υπάρξουν νέες προβλέψεις για τις μειονότητες στη δυτική Θράκη (μουσουλμανική) και την Κωνσταντινούπολη (ελληνική).

Με τον νέο νόμο οι Ισραηλιτικές Κοινότητες αναγνωρίζονταν ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (Ν.Π.Δ.Δ.), τους παραχωρείτο το δικαίωμα να ιδρύουν και να διαχειρίζονται εκπαιδευτικά ιδρύματα με την προϋπόθεση να διδάσκονται στα ελληνικά συγκεκριμένα μαθήματα, και προβλέπονταν ειδικές ρυθμίσεις όπως η αργία του Σαββάτου και το δικαίωμα τήρησης των εμπορικών βιβλίων των εβραϊκών επιχειρήσεων στην ισπανοεβραϊκή (σεφαραδίτικα – λαντίνο) ή γαλλική γλώσσα. Ο νέος νόμος για τις Ισραηλιτικές Κοινότητες ικανοποιούσε στα περισσότερα σημεία τα αιτήματα των ηγετών της κοινότητας όπως είχαν εκφραστεί κατά καιρούς. Αν και ο νόμος αναγνώριζε θρησκευτική μειονότητα, έδινε στην ουσία περισσότερες δικαιοδοσίες στην κοινότητα (επιβολή κοινοτικού φόρου, θρησκευτικά δικαστήρια).⁹⁶ Την ίδια στιγμή το κράτος καταργούσε την ορθόδοξη κοινότητα Θεσσαλονίκης, που λειτουργούσε στην πρότερη οθωμανική περίοδο. Το παράδοξο λοιπόν της κατάστασης ήταν ότι το ελληνικό κράτος είχε απευθείας σχέση εξουσίας με τους χριστιανούς ορθόδοξους πολίτες, ενώ με τους Εβραίους μέσω της Ισραηλιτικής Κοινότητας. Αν και η επιθυμία των ηγετών της ήταν να

⁹⁶ Rozen, «The Jewish community of Salonika, 1912-1941, *ό.π.*, σ. 319-323. Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων*, *ό.π.*, σ. 54-55. Πρέπει να σημειωθεί πως μέχρι και την αναγνώριση του πολιτικού γάμου στην Ελλάδα το 1982 οι Εβραίοι δεν είχαν την δυνατότητα να παντρεύονται αλλόθρησκους παρά μόνο αν τελούσαν τον γάμο στο εξωτερικό ή άλλαζαν θρήσκευμα.

διασφαλίσουν τα δικαιώματα των Εβραίων, με την εξέλιξη αυτή η σχέση με το κράτος δεν ήταν ισότιμη καθώς παρεμβάλλονταν οι εκπρόσωποι των Εβραίων πολιτών.

Στις σχετικές ζυμώσεις εντός της κοινότητας και στον απόηχο των αλλαγών που επέρχονταν στη Θεσσαλονίκη (πυρκαγιά 1917) και των διεθνών πολιτικών εξελίξεων (Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, Διακήρυξη Μπάλφουρ) υπήρχαν αντίρροπα ρεύματα και απόψεις για το μέλλον και τη σχέση με το ελληνικό κράτος. Τόσο όμως οι σιωνιστές που είχαν αποκτήσει μεγάλο ρεύμα και προωθούσαν τη διακριτή ταυτότητα του Εβραίου, όσο και οι σοσιαλιστές που εκφράζονταν μέσω του Αβραάμ Μπεναρόγια, του ηγέτη της εργατικής οργάνωση Φεντερασιόν, αναγνώριζαν τη σημασία της Ισραηλιτικής Κοινότητας ως εκπροσώπου των Εβραίων.⁹⁷ Για τους Εβραίους σοσιαλιστές εξάλλου σημασία είχε η ταξική θέση των ανθρώπων σε μια κοινωνία. Γι' αυτό επιδίωκαν τη διεύρυνση των Εβραίων που συμμετείχαν στις κοινοτικές διαδικασίες και φυσικά στις εκλογές. Η συμμετοχή περισσότερων Εβραίων πολιτών στα κοινά βοηθούσε στη χειραφέτηση και μείωνε την εξάρτηση και τη χειραγώγηση από τις παραδοσιακές ηγετικές ομάδες.

Η Ροζέν υποστήριξε ότι τα πρώτα χρόνια από την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα τα θέματα της κοινότητας εξακολουθούσαν να αποτελούν ζήτημα σχετικά λίγων ανθρώπων στην ηγεσία της.⁹⁸ Οι σοσιαλιστές επιδίωκαν την είσοδο της ελληνικής δημόσιας εκπαίδευσης στο κοινοτικό σύστημα γιατί έτσι θα είχαν όλοι πρόσβαση στην εκπαίδευση και θα ήταν εφικτή η γρήγορη ενσωμάτωση.⁹⁹ Το ζήτημα της γνώσης της ελληνικής γλώσσας ήταν κρίσιμο στα κατώτερα οικονομικά στρώματα στη διεκδίκηση μιας θέσης εργασίας. Τη δεκαετία του 1920 η έλευση των χριστιανών προσφύγων και η οικονομική κρίση στη χώρα μείωσαν περαιτέρω τα μεροκάματα των ανειδίκευτων εργατών, πολλοί εκ των οποίων ήταν Εβραίοι.¹⁰⁰ Η εκπαίδευση αποτελούσε λοιπόν ένα κρίσιμο διακύβευμα για την ένταξη και ενσωμάτωση. Από την άλλη πλευρά ο σκεπτικισμός των ιθυνόντων εντός της κοινότητας προς αυτή την κατεύθυνση είχε βάση. Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα δεν μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κοσμικό αφού κυριαρχείτο από τη σχέση του με το

⁹⁷ Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων*, ό.π., σ. 48-49.

⁹⁸ Rozen, «The Jewish Community of Salonika, 1912-1941», ό.π., σ. 313.

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 314-315.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 335.

ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα. Δεν υπήρχαν ιδιαίτερες προβλέψεις για αλλόδοξους ή αλλόθρησκους μαθητές, ενώ η ελληνική εκκλησία ήταν πάντα επιφυλακτική, αν όχι εχθρική, σε οποιαδήποτε προσπάθεια ανανέωσης ή προόδου στο εκπαιδευτικό σύστημα. Το ζήτημα της δημοτικής γλώσσας για παράδειγμα ήταν ένα καθαρό παράδειγμα του διχασμού υπήρχε.

Όσον αφορά το θέμα της υποστήριξης όσων βρίσκονταν σε ανάγκη, η Ισραηλιτική Κοινότητα συνέχισε την παράδοση της αλληλοβοήθειας μεταξύ των μελών της κοινότητας. Μια σειρά ιδρυμάτων, όπως το νοσοκομείο Χιρς, το Άσυλο Φρενοβλαβών, το Ματανότ Λαεβιονίμ, με την παροχή συσσιτίου και βοήθειας στους ενδεείς και τα ορφανοτροφεία αγοριών (Κάρολο Αλλατίνι) και κοριτσιών (Μαίρ Αμποάβ) όριζαν τους τομείς υποστήριξης. Παράλληλα, όπως ήδη αναλύθηκε, η κοινότητα δημιούργησε νέους συνοικισμούς για να στεγάσει τους πυροπαθείς.¹⁰¹

Πέρα από τα προβλήματα που είχε η εβραϊκή κοινότητα στην προσπάθεια να αντιμετωπίσει τις αλλαγές στη Θεσσαλονίκη έπρεπε να χειριστεί και μια σειρά ζητημάτων που ήταν συνδεδεμένα με τον κρατικό μηχανισμό και την πολιτική διοίκηση. Παρά την αναγνώριση από το ελληνικό κράτος, υπήρχαν μείζονα θέματα που αποτελούσαν σημεία εντάσεων. Η καθιέρωση της αργίας της Κυριακής το 1924 δημιούργησε πλείστα προβλήματα στους Εβραίους που είχαν ημέρα ανάπαυσης και προσευχής το Σάββατο. Ο αντίκτυπος ήταν ισχυρός στον εμπορικό κόσμο αφού οι Εβραίοι επαγγελματίες έπρεπε να πάρουν δύσκολες αποφάσεις και ή να μένουν ανοιχτά πέντε ημέρες, εκτός Σαββάτου και Κυριακής, αντιμετωπίζοντας μεγαλύτερα προβλήματα ανταγωνισμού ή να βρεθούν απέναντι στη θρησκεία και τις παραδόσεις τους λειτουργώντας τα Σάββατα. Πολλοί είδαν σε τούτη την απόφαση μια συνειδητή κίνηση υποστήριξης προς τους νεοαφιχθέντες χριστιανούς πρόσφυγες.¹⁰² Η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε προσπαθήσει πάλι το 1919 να επιβάλλει την αργία της Κυριακής αλλά τότε η αντίδραση της εβραϊκής κοινότητας ήταν τόσο ισχυρή που είχε αναγκαστεί να υποχωρήσει.

¹⁰¹ Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 93-120. Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων*, ό.π., σ. 46. Για τις ενέργειες της Κοινότητας και για τη δημιουργία του συνοικισμού 151 στα ανατολικά της πόλης: Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Θεσσαλονίκη, Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 419-428.

¹⁰² Orly Meron, *Jewish Entrepreneurship in Salonica 1912-1940, An Ethnic Economy in Transition*, Sussex Academic Press, Brighton 2011, σ. 39.

Παράλληλα με την αργία του Σαββάτου το 1925 οι Εβραίοι επιχειρηματίες απώλεσαν τη δυνατότητα να τηρούν τα εμπορικά τους βιβλία στην ισπανοεβραϊκή όπως προβλεπόταν στον νόμο του 1920 (άρθρο 25).

Μια άλλη απόφαση του ελληνικού κράτους όμως, αν και είχε πολιτικά κίνητρα, αποτέλεσε σαφή διάκριση εις βάρος της εβραϊκής κοινότητας και της ισότητας των πολιτών στη χώρα. Πρόκειται για το θέμα της ψήφου στις εκλογές και την εφαρμογή ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων και τμημάτων για τους Εβραίους ψηφοφόρους που προβλέφθηκε με τον νόμο 3355 το 1925. Αν και είχε ξεκινήσει στις εκλογές του 1920 με την ψήφο των Εβραίων ψηφοφόρων σε τέσσερα εκλογικά τμήματα, η ουσιαστική εφαρμογή έγινε το 1923 με τις εκλογές για τη συντακτική εθνοσυνέλευση.¹⁰³ Παρά το γεγονός ότι οι Θεσσαλονικείς Εβραίοι ήταν Έλληνες πολίτες, η θέση τους σε μια χώρα που επιδίωκε την ομογενοποίηση ήταν εύθραυστη και η αντιμετώπισή τους διαφορετική και μεροληπτική. Στην πραγματικότητα η εβραϊκή ψήφος προς τους Συντηρητικούς είχε φέρει την αντίδραση και ρήξη με μια μεγάλη πλευρά των Φιλελευθέρων και του ίδιου του Βενιζέλου. Παρά το γεγονός ότι οι Εβραίοι στις εκλογές του 1928 ψήφισαν υπέρ των Φιλελευθέρων όπως και στις δημοτικές εκλογές του 1930 η ένταση και η αμφισβήτηση των προθέσεων τους ήταν σταθερή. Όσο κι αν φαίνεται παράξενο, οι συστηματικές λεκτικές επιθέσεις εναντίον τους και η ενθάρρυνση του αντισημιτισμού προερχόταν από τις τάξεις των Φιλελευθέρων με προεξάρχουσα την εφημερίδα Μακεδονία. Το ίδιο καχύποπτοι ήταν άπαντες στον αστικό πολιτικό κόσμο και από το γεγονός ότι αρκετοί Εβραίοι από την εργατική τάξη υποστήριζαν τους σοσιαλιστές και αργότερα το νεοσοσταθέν κομμουνιστικό κόμμα.¹⁰⁴ Οι ξεχωριστοί εκλογικοί κατάλογοι για τους Εβραίους ψηφοφόρους παρέμειναν σε ισχύ ως το 1933 οπότε και καταργήθηκαν από τους αντιβενιζελικούς.

Σε μια δύσκολη οικονομική συγκυρία και με την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 να εξαπλώνεται γοργά, ο ελληνικός εθνικισμός γνώρισε ημέρες δόξας με θύμα την εβραϊκή κοινότητα. Εθνικιστικές οργανώσεις και σύλλογοι έκαναν την εμφάνισή τους με κορυφαία την διαβόητη ΕΕΕ (Εθνική Ένωση Ελλάς). Η πόλη που είχε αναδειχτεί από την εβραϊκή παρουσία εκατοντάδων ετών έγινε το φιλόξενο έδαφος για ένα εκτεταμένο

¹⁰³ George Marvogordatos, *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Καλιφόρνια 1983, σ. 238-239.

¹⁰⁴ *Ο.π.*, σ. 253.

αντισημιτικό ρεύμα στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Πίσω από την έξαρση του ελληνικού εθνικιστικού κινήματος βρισκόταν η αδυναμία του ελληνικού κράτους να εντάξει τους νέους Έλληνες, τους χριστιανούς πρόσφυγες, στον κοινωνικό και οικονομικό ιστό, κάτι που δημιουργούσε συνεχείς προστριβές. Οι πρόσφυγες, που σε μεγάλο βαθμό είχαν αντιμετωπιστεί με την άφιξή τους ως παρίες, πιέζονταν από την κοινωνική υποβάθμιση και έπρεπε ταυτόχρονα να αποδείξουν την ελληνικότητά τους. Δεν είναι τυχαίο που ο παραδοσιακός θρησκευτικός αντισημιτισμός και η αντισημιτική συνωμοσιολογία, που καταλόγιζε κάθε στραβό στους Εβραίους, κατέληξε στον εμπρησμό των παραπηγμάτων των πάμφτωχων Εβραίων του συνοικισμού Κάμπελ το καλοκαίρι του 1931.¹⁰⁵

Η Ισραηλιτική Κοινότητα βρέθηκε σε δεινή θέση από τις αρνητικές εξελίξεις και η ηγεσία της κοινότητας έψαξε απεγνωσμένα για λύσεις και αναβαθμισμένη εκπροσώπησή της στις σχέσεις με τις ελληνικές αρχές. Εκτός των άλλων, αντιμετώπιζε μια σημαντική δημογραφική κάμψη. Οι αλλαγές που είχαν συντελεστεί τα τελευταία είκοσι χρόνια ήταν συγκλονιστικές και ένα ρεύμα εξόδου από την εβραϊκή κοινότητα προς το εξωτερικό είχε παρατηρηθεί. Πιο συγκεκριμένα περίπου 2.000 Εβραίοι Θεσσαλονικείς είχαν μετοικήσει στις ΗΠΑ μέχρι το 1924 και ακόμη 6.000 στη Γαλλία κυρίως στο Παρίσι, τη Μασσαλία και τη Λυών. Οι ήδη υπάρχουσες εκεί παροικίες Θεσσαλονικιών Εβραίων καθιστούσαν και το εγχείρημα πιο πιθανό και επιτυχημένο.¹⁰⁶ Αντίθετα, το ρεύμα προς την Παλαιστίνη αρχικά ήταν μικρό λόγω των απαγορεύσεων που είχαν επιβάλει οι Βρετανοί που είχαν τον έλεγχο της περιοχής. Στη δεκαετία του 1930 όμως εκατοντάδες λιμενεργάτες της Θεσσαλονίκης μετανάστευσαν στα παλαιστινιακά εδάφη και συνέβαλλαν στην κατασκευή του λιμανιού της Χάιφας, στο σημερινό Ισραήλ. Αν και τα αντισημιτικά επεισόδια με τον εμπρησμό της συνοικίας του Κάμπελ το 1931 έχουν τη βαρύτητά τους στις σχέσεις των δύο κοινοτήτων, οι οικονομικοί λόγοι ήταν ισχυρότεροι για τη μετανάστευση. Οι περισσότερες μαρτυρίες αναφέρονται στις οικονομικές συνθήκες στη Θεσσαλονίκη και τη χαμηλή εμπορευματική κίνηση του λιμανιού.¹⁰⁷ Στη δίνη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και της πτώχευσης του ελληνικού κράτους το 1932, η εβραϊκή κοινότητα βελτίωσε τις υποδομές

¹⁰⁵ Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*, ό.π., σ. 483-490.

¹⁰⁶ Meron, *Jewish Entrepreneurship in Salonica 1912-1940*, ό.π., σ. 44-45.

¹⁰⁷ Shai Strougo, *The Jewish workers in the port of Thessaloniki (1939-1943)*, ό.π., σ. 355.

αλληλοβοήθειας, δείγμα της αυξημένης ανάγκης παροχής υποστήριξης σε χιλιάδες μέλη της κοινότητας που βρίσκονταν σε ένδεια. Εκεί που οι συνήθεις κατηγορίες των αντισημιτών μιλούσαν για τους Εβραίους καπιταλιστές και αδίστακτους οικονομικούς επιχειρηματίες, η πραγματικότητα ήταν ότι η μεγάλη πλειοψηφία των Εβραίων ειδικά στη Θεσσαλονίκη ήταν άεργοι και πένητες.

2.2 Η επιχειρηματικότητα στη Θεσσαλονίκη

Οι ραγδαίες εξελίξεις δημιούργησαν μεγάλη οικονομική και κοινωνική αναδιάρθρωση στο χρονικό διάστημα του Μεσοπολέμου. Τη δεκαετία του 1920 μόλις δέκα από τις εξήντα πλουσιότερες οικογένειες των αρχών του αιώνα εξακολουθούσαν να ζουν στη Θεσσαλονίκη.¹⁰⁸ Γενικότερα την περίοδο του Μεσοπολέμου, από τις 146 νέες μετοχικές εταιρείες που συνολικά ιδρύθηκαν στη Θεσσαλονίκη μόλις οι 21 ανήκαν σε παλιούς Θεσσαλονικείς.¹⁰⁹ Από αυτές μόλις οι δεκατρείς ήταν εβραϊκών συμφερόντων. Τούτο αποδεικνύει την υποχώρηση της εβραϊκής αστικής τάξης στη νέα κατάσταση πραγμάτων. Στην ελληνική περίοδο, η τοπική βιομηχανική δραστηριότητα βρέθηκε σε γενική υποχώρηση έναντι των βιομηχανιών της παλαιάς Ελλάδας. Η ίδια η χώρα είχε μικρότερη αγορά, χαμηλές παραγωγικές δυνατότητες και ήταν προσανατολισμένη στις προτεραιότητες της πρωτεύουσας Αθήνας, αφού εκεί ήταν συγκεντρωμένη η οικονομική και κρατική ελίτ. Η διασύνδεση των επιχειρηματιών με έδρα την Αθήνα με ισχυρούς πολιτικούς και στρατιωτικούς κύκλους και το τραπεζικό σύστημα εξασφάλιζε σε μεγάλο βαθμό την επιτυχία τους.¹¹⁰ Σταδιακά στη Θεσσαλονίκη δημιουργήθηκε μια δημόσια γραφειοκρατία, που είχε ιδιαίτερη ισχύ και δεν διέθετε δεσμούς με την πόλη και τη Μακεδονία.¹¹¹ Όσες μεγαλοαστικές εβραϊκές οικογένειες παρέμειναν στη Θεσσαλονίκη, όπως οι Φερνάνδης και οι Τόρρες, σταδιακά μείωσαν ή διέκοψαν τις επιχειρηματικές

¹⁰⁸ Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Καταστροφή και ανασυγκρότηση της ταξικής δομής στη Θεσσαλονίκη (1912-1940)», στο Δημήτρης Καιρίδης (επιμ.), *Θεσσαλονίκη, μια πόλη σε μετάβαση (1912-2012)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 281-290.

¹⁰⁹ *Ο.π.* σ. 291.

¹¹⁰ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2015, σ. 81.

¹¹¹ Μπουρούτης, *Αστική τάξη και ευρωπαϊκά σχολεία της Θεσσαλονίκης*, *ό.π.*, σ. 283.

τους δραστηριότητες, αλλά εξακολούθησαν να διαθέτουν σεβαστή περιουσία και μερίδια στην κτηματική αγορά της Θεσσαλονίκης.¹¹²

2.3 Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης στον Μεσοπόλεμο και η εβραϊκή παρουσία
Όπως αναφέρθηκε, η Μεγάλη Πυρκαγιά του 1917 αναδιάρθρωσε το αστικό τοπίο της πόλης. Ο νέος σχεδιασμός στηριζόταν στη συνένωση μικρών τίτλων και οικοπέδων ώστε να δημιουργηθούν νέα μεγαλύτερα οικόπεδα που θα επέτρεπαν την ανανέωση του χώρου και τη δημιουργία σύγχρονων επαγγελματικών – οικιστικών εστιών. Δεν είναι λοιπόν περίεργο που η δημοπρασία των νέων οικοπέδων, ειδικά στους κεντρικούς εμπορικούς δρόμους όπως η οδός Βενιζέλου αποτέλεσαν πεδίο ιδιαίτερου ανταγωνισμού.

Η οδός Βενιζέλου αποτελούσε τον πιο σημαντικό εμπορικό δρόμο της Θεσσαλονίκης από την περίοδο της διάνοιξής της ως οδός Σαμπρί Πασά στις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι και τη μεταπολεμική περίοδο.

Στα τέλη του 19ου με αρχές του 20ού αιώνα, ο δρόμος με μικρές διαπλατύνσεις, ειδικά κοντά στην παραλία, φιλοξένησε τράπεζες, ασφαλιστικές και ναυτιλιακές εταιρείες και πολυκαταστήματα της εποχής, όπως το Στάιν, στο ομώνυμο μέγαρο με την υδρόγειο σφαίρα, που ακόμη σώζεται. Η ευρωπαϊκή εμφάνιση της παραλίας ώθησε και στην ανανέωση της εικόνας του δρόμου προς την οδό Εγνατία. Ο δρόμος εξακολουθούσε να είναι στενός για τα δεδομένα του πλήθους και για τους εκατοντάδες επαγγελματίες που στριμώχνονταν πίσω από μικρές προσόψεις, πάγκους και εμπορεύματα. Η ανανέωση όμως είναι φανερή σε σημείο που την περίοδο της απελευθέρωσης το 1912 να έχουμε έναν συνδυασμό παράδοσης και εκσυγχρονισμού με ανατολίτικα και δυτικά χαρακτηριστικά.¹¹³ Ασφαλώς η βελτίωση των υποδομών και η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης αποτελούσαν αναγκαίες συνθήκες στη νέα εποχή, κάτι που τελικά συνέβη.¹¹⁴

Το μεγάλο ζήτημα που προέκυψε στην επαγγελματική δραστηριότητα στην οδό Βενιζέλου έχει φυσικά σχέση με την πυρκαγιά του 1917. Οι επαγγελματίες του δρόμου καταστράφηκαν σε μεγάλο βαθμό. Μόνο στο τμήμα των οδών Αγίου Νικολάου,

¹¹² Μπουρούτης, *Ολοκαύτωμα στη Θεσσαλονίκη*, ό.π., σ. 198.

¹¹³ Γερολύμπου, «Τόποι και χώροι του εμπορίου στη Θεσσαλονίκη», ό.π., σ. 254.

¹¹⁴ Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 278-304.

Βασιλέως Ηρακλείου, Βενιζέλου και Εγνατίας, στην καρδιά δηλαδή του εμπορικού κέντρου και χώρο παραδοσιακής εβραϊκής επαγγελματικής δραστηριότητας, κάηκαν 800 από τα 809 καταστήματα που λειτουργούσαν. Στο τμήμα που περιλάμβανε τις οδούς Βενιζέλου, Νίκης, Μεγάλου Αλεξάνδρου και Βασιλέως Ηρακλείου κάηκαν τα 415 από τα 517 καταστήματα.¹¹⁵ Αυτά που σώθηκαν ήταν κυρίως όσα βρισκόνταν κοντά στην παραλία και υπήρξε δυνατότητα ανάσχεσης της πυρκαγιάς και αντιμετώπισης του θερμικού φαινομένου.

Η αναμόρφωση του αστικού χώρου άλλαξε εντελώς τη φυσιογνωμία του κέντρου της Θεσσαλονίκης. Η απόφαση για μεγαλύτερης έκτασης οικοπέδα στους κεντρικούς δρόμους, όπως η Εγνατία και μικρότερα στους εσωτερικούς δρόμους ακολούθησε διαφορετική πορεία υλοποίησης με συνενώσεις οικοπέδων και αλλαγές προς εξυπηρέτηση του εμπορίου.¹¹⁶

Το μεγαλύτερο διακύβευμα στην ανασύσταση του αστικού ιστού ήταν ποιοι τελικά θα ήταν οι νέοι ιδιοκτήτες. Συνολικά δημιουργήθηκαν έξι τομείς που κάλυπταν την πυρκαϊκαστο ζώνη του κέντρου ενώ το μέρος που βρισκόταν η εμπορική αγορά καλύφθηκε από τον πρώτο και τρίτο τομέα.¹¹⁷ Όσον αφορά την οδό Βενιζέλου και τον νέο σχεδιασμό, η ανατολική της πλευρά καθόρισε το ένα όριο του πρώτου τομέα ενώ η δυτική της πλευρά αποτέλεσε το όριο του τρίτου. Οι τιμές εισόδου στους πλειστηριασμούς των νέων οικοπέδων επιβεβαιώνουν ότι η οδός Βενιζέλου θεωρείτο το σπουδαιότερο σημείο του αναμορφωμένου κέντρου της πόλης, κάτι που επιβεβαιώθηκε με emphaticό τρόπο στη διαδικασία των πλειοδοσιών. Η αρχική εκτίμηση για τα οικοπέδα της οδού Βενιζέλου στον πρώτο τομέα κυμαινόταν μεταξύ 800 και 1.000 δρχ. το τετραγωνικό μέτρο. Όλα τα υπόλοιπα οικοπέδα του πρώτου τομέα στις άλλες οδούς όπως Εγνατίας, μεταξύ Αγίας Σοφίας και Βενιζέλου, λεωφόρος Νίκης και Αγίας Σοφίας είχαν σαφώς χαμηλότερες εκτιμήσεις. Η Αγίας Σοφίας για παράδειγμα εκτιμόταν μεταξύ 100 και 200 δρχ. ανά τετραγωνικό μέτρο.¹¹⁸

¹¹⁵ Γερολύμπου, «Τόποι και χώροι του εμπορίου στη Θεσσαλονίκη», *ό.π.*, σ. 255.

¹¹⁶ Σουζάνα Κάρλα, Αλίκη Σπυροπούλου, «Η αγορά της Θεσσαλονίκης. Μορφές και κτιριακοί τύποι στο Μεσοπόλεμο», στο *5η Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης*, Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 224.

¹¹⁷ Γερολύμπου, «Τόποι και χώροι του εμπορίου στη Θεσσαλονίκη», *ό.π.*, σ. 257.

¹¹⁸ *Ό.π.*

Όσον αφορά τον τρίτο τομέα, τα οικόπεδα της οδού Βενιζέλου που βρίσκονταν στη δυτική της πλευρά εκτιμήθηκαν ακόμη υψηλότερα, μεταξύ 1.000 και 1.580 δρχ. το τετραγωνικό μέτρο και ήταν φυσικά τα ακριβότερα όλων.

Οι δημοπρασίες των οικοπέδων με δημόσια πλειοδοσία και δίχως επιβολή ανώτατης τιμής προσφοράς εκτόξευσε τις τιμές στα ύψη. Η διαδικασία ξεκίνησε το 1921 και ολοκληρώθηκε στα μέσα του 1924.¹¹⁹ Στη διαδικασία των πλειστηριασμών, που για τον τρίτο τομέα έγιναν αρκετά καθυστερημένα, το 1924, ο μέσος όρος των τιμών εκτινάχθηκε στις 3.870 ανά τετραγωνικό μέτρο.¹²⁰ Η Βενιζέλου αδιαφιλονίκητα θεωρείτο ο κορυφαίος εμπορικός δρόμος της Θεσσαλονίκης και η νέα σύνθεση της οδού αποτυπώθηκε στον παρακάτω πίνακα:¹²¹

Πίνακας 9. Νέα οικόπεδα Βενιζέλου

Ο.Τ.	Οικόπεδο	Αγοραστής-ιδιοκτήτης	Τετραγωνικά μέτρα	Αξία σε δραχμές
10	1α	4/10 Δαυίδ Ισάκ Μπενσουσάν και 6/10 Ισάκ Μπενσουσάν	443,220	167.000
	1β	Σαμουήλ Ιωσήφ Αελιών, Σιμτώβ Ιωσήφ Αελιών, Αλβέρτος Ιωσήφ Αελιών και Λεβή Ιωσήφ Αελιών		167.000
	11	Αβραάμ Σολομών Μάισσα	449,000	324.000
	12	Μαΐρ Ραφαήλ Μπενβενίστε	311,060	181.000
	13	2/3 Παλόμπα συζ. Μωύς Χαΐμ Καραάσο + 1/3 Άντζελ Χαΐμ Καραάσο	307,050	178.200
11	4			
	5	2/3 Μαΐρ Αζεβοράχ Φλωρεντίν + 1/3 Γιουδά Γιακώ Μωσέ	385,180	230.100
	6	Νικόλαος Δ. Τουρπάλης	395,510	229.395,80

¹¹⁹ Καραδήμου-Γερολύμπου, Κολώνας, «Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά το 1917», ό.π., σ. 237.

¹²⁰ Γερολύμπου, «Τόποι και χώροι του εμπορίου στη Θεσσαλονίκη», ό.π., σ. 257-258.

¹²¹ Οφείλω θερμές ευχαριστίες στο Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης για την παραχώρηση του υλικού που αφορά την πολεοδομική ανασύσταση του κέντρου της πόλης με το Σχέδιο Εμπράρ. Για τον ίδιο λόγο οφείλω θερμές ευχαριστίες στην Αρχιτεκτονική Σχολή του ΑΠΘ και την κ. Εριφύλη Χοντολίδου. Η κ. Χοντολίδου εξέτασε με λεπτομέρεια όλα τα σχετικά έγγραφα του νέου πολεοδομικού σχεδιασμού και των δημοπρασιών των νέων οικοπέδων του κέντρου καταγράφοντας όλους τους νέους τίτλους ιδιοκτησίας.

	7	1/2 Δημοσθένης Σταματίου Μπάκας + 1/2 Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ως διαχειρίστρια κτημάτων ανταλλαγέντων μουσουλμάνων	419,530	232.000
	8	Σαμουήλ + Ιακών Αρών Μαλλάχ	338,020	255.000
17	1	Δημήτριος Χονδροδήμος	564,590	141.500
	10			
	11	1/2 Γκαλούστ Ασλανιάν	593,680	171.000
18	1	Γιομπώβ Γιουδά Λεόν + Μιχαήλ Νισίμ	368,890	316.300
	8	Ελισσάβετ συζ. Γεωργίου Τουρπάλη + Ευθυμία συζ. Κόκκινου + Αικατερίνη συζ. Σεφερτζή + Ανθέα συζ. Μπεχλιβάνου	247,670	252.700
20	1	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ως διαχειρίστρια κτημάτων ανταλλαγέντων μουσουλμάνων	227,390	227.390
	11	1/3 Αλί, Χουλουσί τέκνα Σελαμή + 1/3 Ιβραήμ Σαία υιού Αγκιάχ + 1/3 Τζενάπ υιού Χουλουσί	549,430	549.430
	12	3/6 Φατιμέ Ουλβιέ θυγατέρα Ασήμ Ιβραήμ + 2/6 Ιβραήμ Σαία υιού Αγκιάχ + 2/6 Τζενάπ υιού Χουλουσί	352,600	236.242
23	6			
	7			
	8	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ως διαχειρίστρια κτημάτων ανταλλαγέντων μουσουλμάνων	214,940	85.000
	9	Μωύς Σαμπεταί Κοέν	214,940	91.000
	10	Μωυσής Σαλβατώρ Ματαλών	221,250	100.500
24	6	Γιουδά Σαμουέλ Βαρσάνο	327,990	52.478,40
	7	Ιωάννης Νικολ. Μανδρίνος	192,970	3.087.502
	8	41/100 Μπενίκο Χ. Άντζελ, 34/100 Μωύς Γιοσέφ Κόβο, 25/100 Ισάκ Δαυίδ Άντζελ	323,220	61.411,80
25	5	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ως διαχειρίστρια κτημάτων ανταλλαγέντων μουσουλμάνων	291,930	80.100
	6	Δαυίδ Μωύς Κρίστη	211,700	55.300
	7	Χανανέλ + Ησαΐα Γιακώ Σαδόκ	297,520	51.200

53	5	1/2 Κύρκος Ιωάννη Κότσανου + 1/2 Χουλουσί, Αλί υιοί Μουσταφά	282,330	200.100
58	1α	1/2 Ιακώβ + Σαμουήλ Αρών Μαλλάχ	407,620	207.500
	1β	1/2 Μισέλ Ισάκ Νισσίμ		207.500
62 Βλάχη	1	Νικόλαος Ιωάννου Σαρρής	36,125	88.100
	2	Γιοσέφ Αβραάμ Σαπόρτα	17,930	62.000
	3	Νικόλαος Μουστακίδης	51,000	54.100
	4	Θεοδόσιος Σταύρου Κηπουρίδης	51,000	84.400
	5	1/2 Πέτρος Θ. Ιατρόπουλος, 1/2 Γεώργιος Β. Δούμπαλης	40,375	13.121,25
	6	Ιωάννης Πέτρου Αλτιναμάζης	51,575	42.100
87	1	Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης	260,080	93.700
	15	Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης	282,360	226.000
	16	Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης	207,240	66.400
88	1	Ιακώβ Μωύς Σαλιέλ	276,430	90.100
	14	Ιωάννης Δημητριάδης	248,500	89.500
90	1	Παναγής + Διονύσιος Μαρίνου Μαράτος	355,760	85.400
	10	Φανή χήρα Αστερίου Βοσνακίδου	303,540	91.100
	11	Λιάου Ισάκ Φλωρεντίν + Ισάκ Ιωσήφ Φλωρεντίν	300,270	60.100
	12	Σιμών Σαμουήλ Μόλχο	304,000	67.100
	13	Δαυίδ Ροφέλ Μπάσο	311,030	63.000
91	1	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ως διαχειρίστρια κτημάτων ανταλλαγέντων μουσουλμάνων	540,670	124.400
	2	Ιακώβ Σαμουήλ Λεβή	192,710	45.000
	3.1	Σιμών Γιουδά Περαχιά	244,880	20.100
	3.2	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ως διαχειρίστρια κτημάτων ανταλλαγέντων μουσουλμάνων		20.100
	4	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ως διαχειρίστρια κτημάτων ανταλλαγέντων μουσουλμάνων	319,780	49.200
	5	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ως διαχειρίστρια κτημάτων	309,770	43.900

		ανταλλαγέντων μουσουλμάνων		
	6	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ως διαχειρίστρια κτημάτων ανταλλαγέντων μουσουλμάνων	498,270	84.800
98	1	1/2 (εξ αδιαίρετου) Χρήστος Δημ. Δήμου	3.231,510	1.521.991
		1/4 Νικόλαος Χριστοδ. Κουκουφλής		760.995,50
125	2	1/3 Ιακώβ Σαούλ Μοδιάνο, 1/3 Λεβί Σαούλ Μοδιάνο, 1/3 Εδμόνδος Σαμουήλ Μοδιάνο	2.609,550	1.670.112
	3	1/3 Ιακώβ Σαούλ Μοδιάνο, 1/3 Λεβί Σαούλ Μοδιάνο, 1/3 Εδμόνδος Σαμουήλ Μοδιάνο	328,930	279.590,50
	4	22/100 Ιωσήφ Αβρ. Κοέν + 22,125/100 Σαμουήλ Αβρ. Κοέν + 25,250/100 Μωύς Αβρ. Κοέν + 25/100 Βιτάλ Αβρ. Κοέν + 56,25/100 Αλβέρτος Δανιήλ Κοέν	316,810	2.766.000
126	1	Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης	916,150	916.150
	2	Ασέρν υιός Σαμουήλ Σιμχάν	230,830	214.671,90
	3			
127	4	Ιακώβ Ισαάκ Φλωρεντίν 1/2		1.126.500
129	2	Στέφανος Δημητρίου Κόφφας, Αφροδίτη σύζυγος Στέφανου Κόφφα, κληρονόμοι Γεωργίου Κόφφα	291,350	3.900.000
	3	3/5 Πέτρος Αριστοτέλους Λεβί + 2/5 Ανθούλα συζ. Δημοσθένους Μενεξέ, το γένος Κων/νου Χονδροδήμου	153,620	1.772.631
	4	Θωμάς Γεωργίου Βλαχόπουλος	306,520	3.829.000
130	1	Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο	5.083,050	1.754.442,80
91	1	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ως διαχειρίστρια κτημάτων ανταλλαγέντων μουσουλμάνων	220,000	35.700

Όπως προκύπτει από τον πίνακα, η πλειοψηφία των ιδιοκτητών των νέων οικοπέδων ήταν εβραϊκού θρησκεύματος. Τουλάχιστον 27 οικόπεδα αποκτήθηκαν από Εβραίους κεφαλαιούχους και οικογένειες με διάφορη σύνθεση μεριδίων και ακόμη τέσσερα από την ίδια την Ισραηλιτική Κοινότητα, η οποία υπήρξε σταθερά από τους

σημαντικούς ιδιοκτήτες ακινήτων στο κέντρο της πόλης. Αντίθετα σε ελληνικά χέρια πέρασαν δεκαεννέα οικόπεδα (το ένα εξ ημισείας με μουσουλμάνο κεφαλαιούχο), δύο σε τρίτους επενδυτές, ο ένας Αρμένιος και ο άλλος Μουσουλμάνος, ενώ ακόμη εννέα πέρασαν στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ως διαχειρίστριας των ανταλλαγέντων μουσουλμανικών κτημάτων. Άρα στην περίπτωση της οδού Βενιζέλου, της οποίας τα οικόπεδα ήταν τα ακριβότερα από όσα δημοπρατήθηκαν στον νέο πολεοδομικό σχεδιασμό του κέντρου της Θεσσαλονίκης, οι περισσότεροι νέοι ιδιοκτήτες ήταν Εβραίοι.

Όπως διαπιστώνεται από τη μετέπειτα ανέγερση οικοδομών στα νέα οικόπεδα, ορισμένα διατηρήθηκαν και κτίστηκαν από τους αρχικούς ιδιοκτήτες τους, ενώ άλλα πουλήθηκαν λόγω του μεγάλου κέρδους που προέκυπτε. Από τις πλέον χαρακτηριστικές περιπτώσεις επιτυχημένης επιχειρηματικής παρουσίας είναι αυτή των αδελφών Κοέν που είχαν πλειοδοτήσει στο οικόπεδο 4 του οικοδομικού τετραγώνου 125 το οποίο αντιστοιχούσε στον αριθμό 15 της οδού Βενιζέλου. Οι αδελφοί Κοέν έχτισαν οικοδομή και στο ισόγειό της ανέπτυξαν την εμπορική εταιρεία υποδημάτων Αδελφοί Κοέν που διατηρήθηκε μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατά τη διάρκεια του πολέμου η επιχείρηση, μία από τις σημαντικότερες λιανεμπορικές εταιρείες της Θεσσαλονίκης, παραχωρήθηκε από τους Γερμανούς με μεσεγγύηση σε συνεργάτη τους ο οποίος μετά τον πόλεμο καταδικάστηκε για δωσιλογισμό.

Το ίδιο σκηνικό με συμμετοχή 100% Εβραίων πλειοδοτών έχουμε στο οικοδομικό τετράγωνο που περικλειόταν από τις οδούς Βασιλέως Ηρακλείου, Αριστοτέλους, Ερμού και Κομνηνών. Μαζί με τις οδούς Βενιζέλου και Ίωνος Δραγούμη αποτελούσαν τον πυρήνα του παραδοσιακού εμπορίου της πόλης.

Πίνακας 10 Οικοδομικό τετράγωνο Βασ. Ηρακλείου, Αριστοτέλους, Ερμού, Κομνηνών¹²²

Οικοπ.	Αγοραστής - Ιδιοκτήτης	Τετραγωνικά μέτρα	Αξία σε δραχμές
1	Σαλτιέλ Σιμτώβ Άντζελ, Μαζαλτώ συζ. Σαλτιέλ Σιμτώβ Άντζελ, Γιουδά Σαμουήλ, Αλβέρτος Ιακώβ Καρατάσσο και Ελή Ιακώβ Μοδιάνο	393,240	160.200,00
2	Ηλία Γ. Μοδιάνο και Ιησού Μ.	630,590	86.000,00

¹²² Ομοίως όπως με την ανάλυση της οδού Βενιζέλου.

	Λεβή		
3	Ηλία Γ. Μοδιάνο και Ιησού Μ. Λεβή	636,020	86.740,60
4	Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης	643,220	83.700,00
5	Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης	648,520	91.000,00
6			
7	Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης	481,420	96.400,00
8	Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης	479,140	95.900,00
9	Παναγιώτης Δ. Πανάς και Αρόν Γιακώβ Φλωρεντίν	491,600	123.700,00
10	Αβραάμ Ιακώβ Μποττόν και Όρο συζ. Αβραάμ Ιακώβ Μποττόν	265,440	65.200,00
11	Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης	351,720	52.800,00
12	Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης	351,720	52.800,00
13	Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης	351,720	52.800,00
14	Ηλία Γ. Μοδιάνο και Ιησού Μ. Λεβή	351,720	59.037,20
15	Ηλία Γ. Μοδιάνο και Ιησού Μ. Λεβή	351,720	59.037,20
16	Ηλία Γ. Μοδιάνο και Ιησού Μ. Λεβή	351,720	59.037,20
17	Σολομών Ισαάκ Αλτσέχ (μ.τ. 319,70), Ελή Γ. Μοδιάνο και Ιησού Μ. Λεβή (μ.τ. 91,90)	411,600	136.400,00
18	Μαΐρ Μισέλ Άντζελ	266,140	61.600,00
19	Ελή Ιακώβ Μοδιάνο μ2 133,485, 2) Ιησού Μ. Λεβή μ2 94,91 3) α) Λεβή Ελί Μπεναμία β) Αλβέρτος Σαμ. Λεόν γ) Γιουδή Γομτόβ Λεόν μ2 38,575	266,970	53.900,00
20	Ελή Ιακώβ Μοδιάνο 2/5, Αλβέρτος Ιακώβ Ματαράσσο 2/5, Αβράμ Ισαάκ Λεβή 1/5	265,700	53.600,00

Όπως διαπιστώνεται, η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης πλειοδότησε σε επτά οικόπεδα, ενώ σε πέντε πλειοδότησαν οι Ηλία Γ. Μοδιάνο και Ιησού Μ. Λεβή.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι το παραδοσιακό μικροεμπόριο της πόλης, στο οποίο σε μεγάλο βαθμό συμμετείχαν Εβραίοι, βρήκε τον δρόμο του στο αναδιαμορφωμένο κέντρο. Στις συνενώσεις των κτιρίων, στα ισόγεια και υπόγεια των μεγάρων, στις στοές και στα στενά περάσματα των μικρών δρόμων δημιουργήθηκαν δεκάδες επαγγελματικοί χώροι κατάλληλοι για τους μικροεπαγγελματίες.¹²³

Σε αντίθεση με τους φόβους που υπήρχαν για σκόπιμη πρόθεση αποκλεισμού των Εβραίων από το ιστορικό κέντρο της πόλης, το 57,6% των αγοραστών οικοπέδων που εμφανίζονται μέχρι τον Απρίλιο του 1923 ήταν εβραϊκού θρησκευάτος.¹²⁴ Οι υψηλές αξίες που άγγιξαν τα νέα ακίνητα οδήγησαν, όπως αναφέρθηκε, τα επόμενα χρόνια σε αγοραπωλησίες των νέων οικοπέδων με σκοπό το άμεσο κέρδος.

Κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, η εξέλιξη στο νέο αστικό εποικοδόμημα, βοηθούμενης και της έλευσης των ανταλλάξιμων προσφύγων, πραγματοποιήθηκε περισσότερο με κοινωνικά-οικονομικά κριτήρια παρά με εθνοτικά-θρησκευτικά.

Σύμφωνα με ερευνητικό έργο που εκπόνησε το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης με τίτλο *Ιστορία της εβραϊκής οικοδομικής δραστηριότητας στη Θεσσαλονίκη*, τουλάχιστον 125 κτίρια στο ιστορικό κέντρο την περίοδο του Μεσοπολέμου είχαν Εβραίους ιδιοκτήτες.¹²⁵ Από αυτά τα είκοσι βρίσκονταν στην οδό Βενιζέλου με τα δεκατρία από αυτά στην ανατολική της πλευρά (προς πλατεία Αριστοτέλους) και επτά στη δυτική (προς Ίωνος Δραγούμη).

Πιο συγκεκριμένα:

- Βενιζέλου και Μητροπόλεως (ανατολική πλευρά). Μέγαρο Ζενίθ. Το κτίριο υφίσταται μέχρι και σήμερα
- Βενιζέλου 14 (ανατολική πλευρά). Το κτίριο σώζεται μέχρι και σήμερα
- Βενιζέλου και Ρογκότη (δυτική πλευρά). Το κτίριο που υφίσταται ήταν γνωστό αρχικά ως Μέγαρο Μπουρλά και σήμερα ως Στοά Λεβή – Μενεξέ. Έχει όψη στην οδό Βενιζέλου και στην μικρή οδό Ρογκότη με συνένωση σε στοά και αίθριο που

¹²³ Κάρα, Σπυροπούλου, «Η αγορά της Θεσσαλονίκης», ό.π., σ. 224.

¹²⁴ Καραδήμου-Γερολύμπου, Κολώνας, «Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά το 1917», ό.π., σ. 237.

¹²⁵ Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, *Ιστορία της εβραϊκής οικοδομικής και αρχιτεκτονικής δραστηριότητας στη Θεσσαλονίκη* <http://www.salonikajewisharchitecture.com/index.html> Το έργο που αφορά το εμπορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης και την εβραϊκή παρουσία αναπτύσσεται με τη χρήση digital technologies.

καταλήγει σε γυάλινο δώμα. Αποτελεί έξοχο δείγμα της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής του Μεσοπολέμου

- Βενιζέλου με Τσιμισκή και Αγίου Μηνά (δυτική πλευρά). Το κτίριο με εκλεκτικιστική όψη υφίσταται και σήμερα σε καλή κατάσταση
- Βενιζέλου 20 σήμερα (ανατολική πλευρά). Το κτίριο δεν σώζεται
- Βενιζέλου 24 (ανατολική πλευρά). Το κτίριο που σώζεται και σήμερα ήταν γνωστό αρχικά ως Μέγαρο Μαίσα
- Βενιζέλου 26 και Βασιλέως Ηρακλείου 18 (ανατολική πλευρά). Το κτίριο υφίσταται
- Βενιζέλου (δυτική πλευρά), μεταξύ των οδών Αγίου Μηνά και Βασιλέως Ηρακλείου. Το κτίριο σώζεται μέχρι και σήμερα
- Βασιλέως Ηρακλείου 19 (πρόσοψη) και Βενιζέλου 28 (ανατολική πλευρά). Το κτίριο υφίσταται και σήμερα
- Βενιζέλου 30 (ανατολική πλευρά). Το κτίριο δεν σώζεται
- Ερμού 16 και Βενιζέλου (ανατολική πλευρά). Το κτίσμα υφίσταται και σήμερα
- Ερμού 21 και Βενιζέλου (δυτική πλευρά). Το κτίριο με εκλεκτικιστικά χαρακτηριστικά που σώζεται μέχρι και σήμερα είχε Εβραίους και χριστιανούς αρχικούς ιδιοκτήτες.
- Βενιζέλου 23 και Παπαδοπούλου 28 (δυτική πλευρά). Γνωστό σήμερα και ως Μέγαρον Ερμείον – Στοά Καρύπη είχε αρχικά Εβραίους και χριστιανούς ιδιοκτήτες και θεωρείται το πρώτο κτίριο καταστημάτων του Μεσοπολέμου
- Βενιζέλου 40 (ανατολική πλευρά). Κτίριο που σώζεται και σήμερα
- Βενιζέλου 42 (ανατολική πλευρά). Κτίσμα με στοιχεία Art Nouveau που δεν υφίσταται σήμερα
- Βενιζέλου 44 (ανατολική πλευρά). Ισόγεια οικοδομή που δεν σώζεται
- Βενιζέλου 46 και Σολωμού 28 (ανατολική πλευρά). Διώροφο κτίριο που σώζεται μέχρι και σήμερα
- Βενιζέλου 41 και Σολωμού 19 (δυτική πλευρά). Γνωστό και ως Μέγαρο Έργας, αποτελεί ακόμη και σήμερα ένα από τα εμβληματικά κτίρια της οδού Βενιζέλου
- Εγνατίας 66 και Βενιζέλου 43 (δυτική πλευρά). Κτίριο που υφίσταται και σήμερα

- Βενιζέλου 50 και Εγνατίας 49 (ανατολική πλευρά). Το κτίσμα δεν σώζεται

Η Βενιζέλου στη διάρκεια του Μεσοπολέμου αποτέλεσε την καρδιά του αναγεννημένου εμπορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης. Θεωρείτο δρόμος υψηλού εμπορικού ενδιαφέροντος και διέθετε κοσμηματοπωλεία, πολυκαταστήματα και καταστήματα νεωτερισμών και υφασμάτων. Τα μέγαρα, που ήταν συνήθως πολυώροφα κτίρια, και τα λοιπά νέα κτίσματα ήταν διαμορφωμένα με τέτοιο τρόπο ώστε στο ισόγειο να φιλοξενούνται καταστήματα και στους ορόφους γραφεία και επαγγελματικοί χώροι και σε πολύ λίγες περιπτώσεις κατοικίες. Οι στοές που δημιουργήθηκαν στα κτίρια και τις συνενώσεις τους φιλοξένησαν δεκάδες επαγγελματίες και εμπόρους.

2.4 Η εβραϊκή επιχειρηματικότητα την πρώτη περίοδο του Μεσοπολέμου (1923-1932)

Το κρίσιμο χρονικό σημείο για να αξιολογήσει κάποιος την πορεία της εβραϊκής επιχειρηματικότητας και εν γένει της οικονομικής δραστηριότητας στη Θεσσαλονίκη είναι αναμφίβολα το 1923. Είναι η χρονιά που ολοκληρώνεται η έλευση των χριστιανών προσφύγων με την ανταλλαγή πληθυσμών, η αποχώρηση των μουσουλμάνων κατοίκων και η δημογραφική αλλαγή που καθιστά και πρακτικά την εβραϊκή κοινότητα μειοψηφία στη Θεσσαλονίκη. Οι αριθμοί στη δημιουργία νέων επιχειρήσεων αποτυπώνουν καθαρά την ανατροπή που σημειώθηκε στους συσχετισμούς: Σε σύνολο 179 νέων ομόρρυθμων και ετερόρρυθμων επιχειρήσεων που συστήνονται στην πόλη, οι 120 έχουν Έλληνες χριστιανούς εταίρους (67%), δεκαπέντε αφορούν μικτά επιχειρηματικά σχήματα και 42 επιχειρήσεις έχουν αποκλειστικά Εβραίους μετόχους (23,5%). Εμφανίζεται δηλαδή καθαρή υποχώρηση της εβραϊκής παρουσίας και ενίσχυσης των χριστιανών επαγγελματιών. Τουλάχιστον 30 από τα νέα επιχειρηματικά σχήματα έχουν εταίρους οι οποίοι δηλώνουν καταγωγή εκτός Θεσσαλονίκης, ορισμένοι δε χαρακτηρίζονται ως «πρόσφυγες». Εμφανίζεται δηλαδή μια άμεση ενεργοποίηση από επαγγελματίες που προέρχονταν από τον προσφυγικό πληθυσμό στην προσπάθειά τους να ξαναστήσουν τις ζωές τους και τις επιχειρήσεις τους, αυτή τη φορά στη Θεσσαλονίκη. Τούτο συμβαίνει δε πριν αρχίσει η καταβολή αποζημιώσεων σε αρκετούς πρόσφυγες για τη ζημία και τις απώλειες που υπέστησαν από τον ξεριζωμό. Το 1925, η καταβολή των αποζημιώσεων πρόσφερε τη δυνατότητα σε περισσότερους

πρόσφυγες να εισέλθουν στον επιχειρηματικό κόσμο της Θεσσαλονίκης έστω και στα κατώτερα επίπεδα, αυτά των μικροεπαγγελματιών.

Πίνακας 11. Σύνοψη νέων επιχειρήσεων¹²⁶

	Έτος				
Εταίροι	1923	1925	1928	1930	1932
Έλληνες	120	145	150	92	163
Εβραίοι	42	42	29	24	27
Έλληνες - Εβραίοι	15	20	17	14	7
Διάφορες	2	5	-	-	3
Σύνολο	179	212	196	130	200

Το 1925 εμφανίζεται αύξηση στη δημιουργία νέων επιχειρήσεων που σχετίζεται με τη δραστηριοποίηση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη. Το θετικό στην περίπτωση αυτή είναι ότι εμφανίζεται αύξηση του ρυθμού δημιουργίας νέων επιχειρηματικών σχημάτων τόσο στον τριτογενή τομέα των υπηρεσιών και του εμπορίου, όσο και στον δευτερογενή τομέα της παραγωγής. Στον δεύτερο, δηλαδή την παραγωγή, οι νέες επιχειρήσεις περιορίζονται σε επενδύσεις μικρού σχετικά δυναμικού.

Ενώ όμως η κατάσταση στην αγορά με την άνοδο του ρυθμού δημιουργίας επιχειρήσεων (+18,5%) δείχνει να επανέρχεται σε ισορροπία, στη δημιουργία εβραϊκών εταιρειών εμφανίζει στασιμότητα. Έτσι το 1925 δημιουργήθηκαν μόλις 42 νέες εταιρείες με αποκλειστικά Εβραίους εταίρους, όσες και το 1923. Ενδεικτικό της στασιμότητας στην επιχειρηματική σκηνή της εβραϊκής κοινότητας είναι ότι το 1925 διαλύθηκαν έντεκα εταιρείες εβραϊκών συμφερόντων, όσες και το 1923.

¹²⁶ Πίνακας με συνδυαστική ανάλυση στοιχείων από το Μητρώο Επιχειρήσεων του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Σχετικά: ΓΑΚ – ΙΑΜ, ΑΠΘ, Εταιρικά, ΑΒΕ 644, ΑΕΕ.ΔΙΚ, 1.16,Φ.11,Φ.12,Φ.13,Φ.14,Φ.15,Φ.16,Φ.17,Φ.18,Φ.19, Φ.20.

Από τις αξιόλογες νέες εταιρικές δραστηριότητες από την εβραϊκή πλευρά το 1923 είναι η σύσταση εταιρείας επεξεργασίας και εμπορίας καπνού από την οικογένεια Φλωρεντίν με αρχικό κεφάλαιο 200.000 δραχμών και της σύμπραξης του Χαΐμ Ιακώβ Μουσαφί και του Σολομών Αβραάμ Μοσσέρι στον χώρο του εμπορίου με αρχικό κεφάλαιο τις 300.000 δραχμές.¹²⁷

Αντίθετα στο χώρο των μικτών σχημάτων με Εβραίους και Έλληνες συνεταίρους υπήρξε μια μικρή αύξηση. Το 1923 δημιουργήθηκαν δεκαπέντε μικτά επιχειρηματικά σχήματα και το 1925 είκοσι. Θα μπορούσε κάποιος να θεωρήσει ότι αυτό ήταν μια σύμπραξη των ντόπιων επιχειρηματιών της πόλης, Χριστιανών και Εβραίων, στην προσπάθεια να αντιμετωπίσουν την εμφάνιση νέων ανταγωνιστών από τους επήλυδες πρόσφυγες.

Η θετική αυτή τάση δεν διατηρήθηκε και ακολούθησε τη γενικότερα πτωτική πορεία της αγοράς προς το τέλος της δεκαετίας του 1920. Χαρακτηριστικό του εύθραυστου οικονομικού κλίματος είναι η τροποποίηση των όρων δημιουργίας του σημαντικού μικτού επιχειρηματικού σχήματος Στάλιος Σαπόρτας και Σία, που δημιουργήθηκε στα τέλη του 1922 με αρχικό κεφάλαιο το υψηλό ποσό των 6.000.000 δραχμών. Η εταιρεία είχε τέσσερις συνεταίρους, τρεις Χριστιανούς (Δημήτριος Κούσογλου, Αθανάσιος Στάλιος, Πέτρος Στάλιος) και έναν Εβραίο (Αβραάμ Σαπόρτας) και αντικείμενο «καπνεργοστάσιο για εμπόριο εντός κράτους και στο εξωτερικό εμπορίας καπνών και για οποιαδήποτε άλλη εργασία εις φύλλα».¹²⁸ Η εταιρεία στις αρχές του 1923 με τροποποιητική της δήλωση μείωσε το αρχικό της κεφάλαιο στα τέσσερα εκατομμύρια δραχμές και τη χρονική διάρκεια της εταιρείας από τα τρία έτη σε μόλις ένα. Λίγους μήνες αργότερα με νέα τροποποιητική δήλωση έγινε γνωστή η αποχώρηση του Αβραάμ Σαπόρτα, ο οποίος μεταβίβασε το ενεργητικό και παθητικό του μεριδίου του στην εταιρεία στους υπόλοιπους εταίρους και έλαβε ως αποζημίωση

¹²⁷ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ΑΠΘ, Εταιρικά, ΑΒΕ 644, ΑΕΕ.ΔΙΚ, 1.16, Φ.11, συμβολαιογράφος (συμβ.) Ι. Παρθένης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Μ. Φλωρεντίν και Σία, Θεσσαλονίκη 14 Φεβρουαρίου 1923. ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., συμβολαιογράφος (συμβ. 1939) Εμμ. Στεφανίδης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Μουσαφί και Μοσσέρι, Θεσσαλονίκη 10 Μαΐου 1923.

¹²⁸ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., συμβολαιογράφος (συμβ. 397, τροποποίηση 421) Βασ. Κούβελας, Τροποποίηση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Στάλιος Σαπόρτας και Σία, Θεσσαλονίκη 15 Μαρτίου 1923.

10.000 λίρες στερλίνες Αγγλίας (300 δρχ. ανά λίρα στερλίνα) που ισούται με 3.000.000 δρχ.¹²⁹

Στα υπόλοιπα μικτά επιχειρηματικά σχήματα, άξιο αναφοράς είναι η δημιουργία της εταιρείας Λεών Ισραήλ κ' Κ. Εξηντάρης το 1923 στον Λαγκαδά με σκοπό την εγκατάσταση και λειτουργία σύγχρονου αλευρόμυλου και σταθμού παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος με κεφάλαιο εκκίνησης 150.000 δραχμών.¹³⁰

Το 1925 σημαντικές είναι οι νέες επιχειρήσεις των Σαλτιέλ – Άντζελ με αντικείμενο την εμπορία οικοδομήσιμης ξυλείας, με κεφάλαιο 700.000 δραχμών και των Υιών Σαμπετάι Γιουδά (τρεις συνεταίροι) στο εμπόριο ναυτιλιακών ειδιών με αντίστοιχο αρχικό κεφάλαιο.¹³¹

Η πλέον όμως αξιόλογη εβραϊκών συμφερόντων επιχείρηση είναι η νέα εταιρεία των αδελφών Σαρφάτη στο θαλάσσιο εμπόριο και τη μεταφορά εμπορευμάτων, με κεφάλαιο εκκίνησης τις 900.000 δραχμές.¹³² Πρόκειται για μετεξέλιξη παλαιότερου επιχειρηματικού σχήματος στο οποίο συμμετείχε και ο Δαυίδ Μπουρλά και διαλύθηκε με την ευκαιρία σύμπτυξης της νέας εταιρείας. Οι τρεις αδελφοί Σαρφάτη μονοπωλούσαν ουσιαστικά τη θαλάσσια εμπορευματική μεταφορά με τις βάρκες τους στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης χρησιμοποιώντας λιμενεργάτες αποκλειστικά από την εβραϊκή κοινότητα.¹³³

Στα άξια λόγου μικτά επιχειρηματικά σχήματα του 1925 πρέπει να αναφέρουμε τη σύσταση της Ελληνικής Εταιρείας Αυτοκινήτων Θεσσαλονίκης με το αξιόλογο κεφάλαιο των 2.000.000 δραχμών. Το επιχειρηματικό σχήμα είχε τέσσερις χριστιανούς εταίρους και δύο Εβραίους (Αρών Ντανιέλ Εσφόρμες, Φελίξ Ισάκ Αμπαστάδο).¹³⁴

¹²⁹ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., συμβολαιογράφος (συμβ. 397) Βας. Κούβελας, Τροποποίηση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Στάλιος Σαπόρτας και Σία, Θεσσαλονίκη 29 Οκτωβρίου 1923

¹³⁰ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., συμβολαιογράφος (συμβ.) Γ. Δεληγιάννης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Λεών Ισραήλ και Κ. Εξηντάρης, Θεσσαλονίκη 9 Ιανουαρίου 1923.

¹³¹ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.13, συμβολαιογράφος (συμβ.2090) Βας. Κούβελας, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Δ. Σ. Σαλτιέλ και Σία, Θεσσαλονίκη 10 Ιανουαρίου 1925. ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., συμβολαιογράφος (συμβ. 16832) Γ. Παπασταθόπουλος, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Υιοί Σαμπετάι Γιουδά, Θεσσαλονίκη 24 Ιανουαρίου 1925.

¹³² ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.14, συμβολαιογράφος (συμβ. 16960) Γ. Παπασταθόπουλος, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Αδελφοί Σαρφάτη, Θεσσαλονίκη 15 Φεβρουαρίου 1925.

¹³³ Srougo, *The Jewish workers in the port of Thessaloniki (1939-1943)*, ό.π., σ. 351.

¹³⁴ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.13, συμβολαιογράφος (συμβ. 4402) Μηνάς Ωρολογάς, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Ελληνική Εταιρεία Αυτοκινήτων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 21 Ιανουαρίου 1925.

Σκοπός της εταιρείας ήταν η «δια αυτοκινήτου συγκοινωνία εντός πόλεως, όπως και πάσα εμπορική επιχείρηση».

Αντίθετα με την άνοδο που εμφάνισαν οι νέες επιχειρήσεις στα μέσα της δεκαετίας του 1920, το 1928 εμφανίζεται σταδιακά κάμψη που έχει σχέση και με τις γενικότερες διεθνείς εξελίξεις. Δημιουργούνται 196 επιχειρήσεις με μόλις 29 από αυτές να έχουν αμιγώς Εβραίους συνεταίρους (14,8%). Πρόκειται για το χαμηλότερο ποσοστιαία επίπεδο δημιουργίας εβραϊκών εταιρειών από την έναρξη λειτουργίας καταγραφής του Μητρώου Επιχειρήσεων στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης. Ανησυχητικά υψηλός για την επιχειρηματική δραστηριότητα τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο είναι και η λύση εργασιών 69 εταιρειών με τις δεκατρείς από αυτές να αποτελούν εταιρείες αποκλειστικά εβραϊκών συμφερόντων. Αξίζει να αναφέρουμε ότι στα τέλη του 1927, ενδεικτικό των δυσκολιών στην τραπεζική αγορά είχε κηρύξει πτώχευση η μικρή τράπεζα εβραϊκών συμφερόντων Λεβή και Σία. Στις 28 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους είχε οριστεί συνέλευση των πιστωτών ώστε να υπάρξει μια πρώτη εκτίμηση των οφειλών και του ανοίγματος της Τράπεζας Λεβή.¹³⁵

Από τις πιο αξιόλογες επιχειρηματικές προσπάθειες εβραϊκών συμφερόντων το 1928 αξίζει να αναφέρουμε τη δημιουργία εργοστασίου υπό την επωνυμία «Σεβή Αελιών και Σία» με σκοπό τη «βιομηχανία οινόπνευματων ποτών και την εν γένει εμπορία των ειδών τούτων» και αρχικό κεφάλαιο στις 300.000 δραχμές και την εταιρεία «Ματαλών, Νεχαμά» με αντικείμενο τη λιανική πώληση κασμηριών και κεφάλαιο στις 400.000 δραχμές.¹³⁶

Αντίστοιχα στα μικτά επιχειρηματικά σχήματα έχουμε μείωση στη δημιουργία με μόλις δεκαεπτά νέες εταιρείες, μερικές όμως εκ των οποίων παρουσίαζαν ενδιαφέρουσα δραστηριότητα. Πιο συγκεκριμένα η εταιρεία «Μ. Χασόν και Σία» αν και είχε μικρό κεφάλαιο εκκίνησης, μόλις 20.000 δραχμές, είχε ως αντικείμενο τη δημιουργία εργοστασίου αεριούχων ποτών στη Χίο. Η εταιρεία είχε τρεις συνεταίρους, τον Μαίρ

¹³⁵ ΓΑΚ – ΙΑΜ, ΑΒΕ 167, ΑΕΕ ΔΙΚ 1.2, Ενότητες 6,7,8, Τράπεζα Λεβή και Σία, Ο επί της πτωχεύσεως της ενταύθα εδρευούσης τραπεζικής εταιρείας υπό την επωνυμία «Λεβή και Σία» εισηγητής Πρωτοδικής Μπουφίδης προς το Δικαστήριο Πρωτοδικών Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 10 Ιανουαρίου 1928.

¹³⁶ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.16, συμβολαιογράφος (συμβ. 4886) Βασίλειος Κούβελας, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Σεβαή Αελιών και Σία, Θεσσαλονίκη 20 Ιουνίου 1928. ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., συμβολαιογράφος (συμβ. 4592) Βασίλειος Κούβελας, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Ματαλών και Νεχαμά, Θεσσαλονίκη 12 Δεκεμβρίου 1928.

Δαυίδ Χασσόν, έμπορο Θεσσαλονίκης, τον Μιχαήλ Γεωργίου Σίσκο, έμπορο και κάτοικο Χίου και τον Αλβέρτο Ιακώβ Χαουέλ που ήταν μηχανικός αεριούχων ποτών.¹³⁷ Η Χίος υπήρξε ένα νησί με σπουδαίους πλοιοκτήτες και επιχειρηματίες, που είχε ταυτόχρονα παράδοση στα αλκοολούχα και μη αλκοολούχα ποτά

Αντίστοιχα η εταιρεία «Ισραήλ και Μπάτζιος» είχε ως αντικείμενο τη σύσταση εργοστασίου παγοποιίας και κατασκευής αεριούχων ποτών.¹³⁸ Οι δύο συνεταίροι Λεών Ισάκ Ισραήλ, έμπορος μηχανημάτων και Χρήστος Γεωργίου Μπάτζιος, ιδιωτικός υπάλληλος είχαν βάλει εξ ημισείας το αρχικό κεφάλαιο των 300.000 δραχμών.

Το πολυμετοχικό σχήμα «Ηλιάδης, Μόλχο και Σία» με δέκα εταίρους, οκτώ Χριστιανούς και δύο Εβραίους (Αλμπέρτος Ισάκ Μόλχο, Ισάκ Αβραάμ Μόλχο) είχε κεφάλαιο 450.000 δραχμών και σκοπό την κατασκευή μπισκότων και συναφών ειδών.¹³⁹ Αντίστοιχα η «Εταιρία ηλεκτροφωτισμού περιχώρων Θεσσαλονίκης Π. Καμπά και ΣΙΑ», είχε ως σκοπό την «ανάληψη και εκμετάλλευση του Κωνσταντίνου Κοροβέλου προνομίου διά τον ηλεκτροφωτισμό συνοικισμών και περιχώρων της Θεσσαλονίκης και συγκεκριμένα του συνοικισμού Καλαμαριάς, Αρετσούς, Κατερλί και Κουρί». Η εταιρεία εκτός από Κωνσταντίνο Κοροβέλο που είχε πλειοδοτήσει για την ανάληψη του έργου, είχε ακόμη δύο χριστιανούς εταίρους και έναν Εβραίο (Αβραάμ Ισάκ Αχχανάτης) και κεφάλαιο εκκίνησης 100.000 δραχμές.¹⁴⁰

Το 1930 οι συνθήκες στην αγορά έλαβαν καθαρά αρνητική τροχιά με τη δημιουργία μόλις 130 εταιρειών. Το 1929 είχε προκύψει η παγκόσμια οικονομική κρίση που έπληξε σταδιακά και την Ελλάδα με την αναγκαστική στάση πληρωμών και τη χρεοκοπία το 1932.

Από τις νέες εταιρείες οι 24 ήταν εβραϊκών συμφερόντων (18,5%) και ακόμη δεκατέσσερις είχαν Εβραίους και χριστιανούς συνεταίρους (10,8%).

Από τις πλέον ενδιαφέρουσες νέες εταιρείες ήταν επιχειρηματικά σχήματα που συνδέονταν με τον κινηματογράφο, μια δραστηριότητα που μαζί με το ραδιόφωνο

¹³⁷ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., συμβολαιογράφος (συμβ.7633) Αντώνιος Τουλίρας, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Μ. Χασσόν και Σία, Θεσσαλονίκη 20 Ιανουαρίου 1928.

¹³⁸ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., συμβολαιογράφος (συμβ.317) Αλκιβιάδης Τζούφης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Ισραήλ και Μπάτζιος, Θεσσαλονίκη 6 Μαρτίου 1928.

¹³⁹ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., συμβολαιογράφος (συμβ.1165) Νικόλαος Χαλκιάς, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Ηλιάδης, Μόλχο και Σία, Θεσσαλονίκη 28 Μαρτίου 1928.

¹⁴⁰ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., συμβολαιογράφος (συμβ.1485) Γ. Κωνσταντινίδης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Εταιρία ηλεκτροφωτισμού περιχώρων Θεσσαλονίκης Π. Καμπά και Σία, Θεσσαλονίκη 9 Μαΐου 1928.

αποτελούσαν τον νέο τρόπο διασκέδασης στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Πιο συγκεκριμένα το 1930 έχουμε τη δημιουργία της μικτής εταιρείας «Χ. Νάκου, Φωκέας, Σεγούρα και Καβρίκας» που ανέλαβε την εκμετάλλευση του επί της οδού Παύλου Μελά ανεγειρόμενου κινηματογράφου.¹⁴¹ Πρόκειται για τον κινηματογράφο Ηλύσια που κατασκευάστηκε σε σχέδια του αρχιτέκτονα Λεάνδρου Ζωΐδη και αποτέλεσε για σχεδόν εβδομήντα χρόνια τοπόσημο του κέντρου της Θεσσαλονίκης. Η εταιρεία είχε αρχικό κεφάλαιο 625.000 δραχμές και πέντε εταίρους, τέσσερις Χριστιανούς και έναν Εβραίο (Λεών Μωυσής Σεγούρα). Ο Σεγούρα είχε συμμετάσχει στο σχήμα με μερίδιο ύψους 130.000 δραχμών ενώ η εταιρεία είχε υπογράψει συμβόλαιο εκμετάλλευσης του κινηματογράφου για δέκα χρόνια. Στη διάρκεια της Κατοχής ο κινηματογράφος είχε παραχωρηθεί από τους Γερμανούς στους Ιταλούς για τη ψυχαγωγία των Ιταλών στρατιωτών και των Ελλήνων συνεργατών και παράλληλα την πολιτιστική προπαγάνδα του φασιστικού καθεστώτος.

Αντίστοιχα είχαμε και τη σύσταση της εταιρείας «Κοέν, Τρέμμος και Καμινάκης» με κεφάλαιο 150.000 δρχ., σε μηχανήματα όπως διευκρινιζόταν, για την εκμετάλλευση του κινηματογράφου ΠΑΤΕ.¹⁴² Οι συνεταιίροι της εταιρείας, ο Εβραίος Ηλίας Αρών Κοέν και οι Χριστιανοί Δημήτριος Παναγιώτου Τρέμμος και Δημήτριος Χρήστου Καμινάκης είχαν συστήσει την εταιρεία για τρία χρόνια. Ο κινηματογράφος κατά τη διάρκεια της Κατοχής στέγαζε τον κινηματογράφο των γερμανικών δυνάμεων Κατοχής και μετονομάστηκε σε Germania Kino.

Μια ακόμη ενδιαφέρουσα εταιρεία που είχε σκοπό την εκμετάλλευση κινηματογράφου ήταν και η «Βαγιώτης, Κρεμαμλής, Καραθανάσης».¹⁴³ Η εταιρεία που είχε τρεις χριστιανούς συνεταιίρους εκμεταλλεύτηκε τον κινηματογράφο Ερμής, που στεγαζόταν στην οδό Εγνατία, εντός του παλαιού μουσουλμανικού τεμένους Χαμζά Μπέη, του γνωστού δηλαδή ως Αλκαζάρ. Ο κινηματογράφος εντός του τζαμιού παρέμεινε σε λειτουργία μέχρι και τη δεκαετία του 1980, γνωστός για το πρόγραμμα του με έργα του ερωτικού κινηματογράφου.

¹⁴¹ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.18, συμβολαιογράφος (συμβ.5786) Βασίλειος Κούβελας, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Χ. Νάκου, Φωκέας, Σεγούρα και Καβρίκας, Θεσσαλονίκη 5 Ιουνίου 1930.

¹⁴² ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.18, συμβολαιογράφος (συμβ.842) Ιωάννης Σαμουηλίδης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Κοέν, Τρέμμος και Καμινάκης, Θεσσαλονίκη 15 Σεπτεμβρίου 1930.

¹⁴³ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.19, συμβολαιογράφος (συμβ.11677) Μανούσος Χατζηγηγόρης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Βαγιώτης, Κρεμαμλής, Καραθανάσης, Θεσσαλονίκη 16 Δεκεμβρίου 2021.

Αντίστοιχα την ίδια χρονιά εντοπίζεται η σύσταση δύο εταιρειών από Χριστιανούς αποκλειστικά μετόχους με τη μία να αποτελεί το σχήμα εκμετάλλευσης του γνωστού εστιατορίου Όλυμπος Νάουσα και την άλλη να δημιουργεί εργοστάσιο για την «παρασκευή και εμπορία οίνων και οινοπνευματωδών ποτών εν φιάλαις» του Ιωάννη Μπουτάρη.¹⁴⁴ Η εταιρεία «Ιωάννης Γ. Μπουτάρης και Α. Δουμάνης και Σία», είχε τρεις μετόχους, τα αδέρφια Ιωάννης και Δημήτρης Μπουτάρης και τον Αριστείδη Δουμάνη, με αρχικό κεφάλαιο μόλις 100.000 δραχμών κα οκταετή διάρκεια.

Από τις λίγες εταιρείες αποκλειστικά εβραϊκών συμφερόντων που ξεχώρισαν το 1930 είναι αναμφίβολα η εταιρεία υαλικών Μπενρουμπή. Πρόκειται για το πρώτο επιχειρηματικό σχήμα της γνωστής οικογένειας που συνεχίζει μέχρι και τις μέρες μας την επιχειρηματική της δραστηριότητα στο χώρο των υαλικών και των ειδών σπιτιού. Η εταιρεία υπό την επωνυμία «Χαΐμ Μπενρουμπή» είχε διετή αρχική πρόβλεψη και κεφάλαιο το καθόλα σεβαστό ποσό του 1.700.000 δραχμών.¹⁴⁵ Το κεφάλαιο είχαν καταβάλλει κατά ποσοστό 58% ο Χαΐμ Ιακώβ Μπενρουμπή και 42% ο Χαΐμ Σαμουήλ Μπενρουμπή.

Αντίθετα με το 1930, το 1932 παρά την επίσημη πτώχευση της Ελλάδας είχαμε τη δημιουργία 200 επιχειρήσεων. Είναι πολύ πιθανό η αγορά να είχε απορροφήσει τη μεγάλη κρίση που προέκυψε από το 1929 και μετά και να εκδηλώθηκε μια προσπάθεια ανάκαμψης. Το θετικό, όπως θα αναλυθεί, ήταν ότι με την κρατική πολιτική του προστατευτισμού ενισχύθηκε η εσωτερική βιοτεχνική – βιομηχανική παραγωγή κάτι που φάνηκε και στις εταιρείες με εβραίους μετόχους.

Για το 1932 από τις νέες εταιρείες οι 27 ήταν αποκλειστικά εβραϊκών συμφερόντων ενώ μόλις επτά σχήματα είχαν επιχειρηματίες Χριστιανούς και Εβραίους. Ο χαμηλός αριθμός μικτών επιχειρήσεων, μια τάση που συνεχίστηκε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, πολύ πιθανά έχει σχέση με τα αντιεβραϊκά επεισόδια του 1931 που κορυφώθηκαν με την επίθεση στην εβραϊκή φτωχοσυνοικία του Κάμπελ. Ο αριθμός των μικτών επιχειρηματικών σχημάτων όλη τη δεκαετία σπάνια ξεπέρασε το 5% του

¹⁴⁴ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.18, συμβολαιογράφος (συμβ.43257) Γ. Δεληγιάννης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Θωμάς Τσελίδης και Σία, Θεσσαλονίκη 24 Φεβρουαρίου 2021. ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.19, συμβολαιογράφος (συμβ.5368) Ζήσης Νάστος, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Ιωάννης Γ. Μπουτάρης και Α. Δουμάνης και Σία, Θεσσαλονίκη 25 Σεπτεμβρίου 1930.

¹⁴⁵ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.18, συμβολαιογράφος (συμβ.2594) Μενελαος Ν. Οικονόμου, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Χαΐμ Μπενρουμπή, Θεσσαλονίκη 2 Αυγούστου 1930.

συνόλου των νεοσύστατων επιχειρήσεων. Το γεγονός ότι τούτο έγινε με την πλήρη απουσία οποιασδήποτε κρατικής – δημόσιας πρωτοβουλίας δείχνει και το μέγεθος της αποτυχίας της ελληνικής διοίκησης να μπορέσει να ενισχύσει την κοινοτική συνεργασία και τα μικτά συνεργατικά σχήματα. Σταδιακά οι εβραϊκές εταιρείες επικεντρώθηκαν εντός της κοινότητας που αριθμούσε περισσότερα από 50.000 μέλη. Αποτελούσε δηλαδή μια ικανή αγορά την οποία μπορούσαν να εξυπηρετήσουν οι εταιρείες των ομοθρήσκων.¹⁴⁶

Η αύξηση στο ρυθμό σύστασης επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνταν στον δευτερογενή παραγωγικό τομέα διαπιστώνεται ήδη από το 1932 και στην εβραϊκή κοινότητα. Οι περισσότερες εβραϊκές εταιρείες ήταν μικρού ή μεσαίου μεγέθους. Πιο συγκεκριμένα έχουμε τη δημιουργία λευκοσιδηρουργείου από την νεοσύστατη εταιρεία «Ματαράσσο και Αλτσέχ» με κεφάλαιο 180.000 δραχμών και τη βιοτεχνία κατασκευής θριαλίδων λαμπών, φυτιλιών και κορδονιών υποδημάτων από την εταιρεία «Ιωσήφ Γ. Αμόν και Συντροφιά» με κεφάλαιο 170.000 δραχμών.¹⁴⁷ Αντίστοιχα είχαμε και τη δημιουργία μικτών επιχειρήσεων, όπως της βιομηχανίας παραγωγής και πώλησης καλτσών «Μοδιάνο και Πικκόλο» με κεφάλαιο 400.000 δραχμών και του εργοστασίου επίσης παραγωγής και πώλησης καλτσών «Τόρρες, Αναστασιάδης και Δημόπουλος» με κεφάλαιο 527.594 δραχμές.¹⁴⁸ Η οικογένεια Τόρρες της οποίας μέλος (Πεσσάχα Αβραάμ Τόρρες) συμμετείχε στο μικτό επιχειρηματικό σχήμα είχε μακρά παράδοση στην παραγωγή συναφών ειδών.

Αξίζει για το 1932 να αναφέρουμε τη μικρή αύξηση του αριθμού νέων εταιρειών που δραστηριοποιούνταν στον πρωτογενή τομέα των καλλιεργειών ή της εκμετάλλευσης δασών και της ξυλείας τους, όπως της εταιρείας «Π. Οικονόμου και Χ.

¹⁴⁶ Πρόκειται για τη βασική θέση στο έργο της Ορλύ Μερόν για την εβραϊκή επιχειρηματική σκηνή της Θεσσαλονίκης.

¹⁴⁷ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.20, συμβολαιογράφος (συμβ.2064) Ι.Σ. Σαμουηλίδης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Ματαράσσο και Αλτσέχ, Θεσσαλονίκη 18 Μαρτίου 1932. ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.20, συμβολαιογράφος (συμβ. 8973) Ιωάννης Κατρανιάς, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Ιωσήφ Γ. Αμόν και Συντροφιά, Θεσσαλονίκη 16 Ιουνίου 1932.

¹⁴⁸ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.20, συμβολαιογράφος (συμβ.2362) Ι.Σ. Σαμουηλίδης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Μοδιάνο και Πικκόλο, Θεσσαλονίκη 14 Σεπτεμβρίου 1932. ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.20, συμβολαιογράφος (συμβ.5632) Θωμάς Κωνσταντινίδης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Τόρρες, Αναστασιάδης και Δημόπουλος, Θεσσαλονίκη 26 Νοεμβρίου 1932 .

Μπενβενίστε» με αντικείμενο την εκμετάλλευση του δάσους «Σταυρού» στη Χαλκιδική.¹⁴⁹

Πίνακας 13. Σύσταση νέων επιχειρήσεων¹⁵⁰

Τομέας	Έτος				
	1923	1925	1928	1930	1932
Πρωτογενής τομέας	8	10	6	2	11
Δευτερογενής τομέας	27	43	43	26	63
Τριτογενής τομέας	144	159	147	102	126
Σύνολο	179	212	196	130	200
Διάλυση εταιρειών	28	40	69	65	75
Τροποποιήσεις	17	31	48	62	32

Όσον αφορά τους τομείς επιχειρηματικής δραστηριότητας είναι φανερό η μικρή δραστηριότητα στον δευτερογενή τομέα τη δεκαετία του 1920, κάτι που αλλάζει την επόμενη δεκαετία με τη δημιουργία 63 νέων επιχειρήσεων (31,5%) το 1932. Η ανοδική τάση με τη δημιουργία μικρομεσαίων εταιρειών συνεχίστηκε όλα τα χρόνια μέχρι την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου.

Στην κατηγορία «διάλυση εταιρειών» συμπεριλαμβάνονται όλες οι επιχειρήσεις που είχαν ιδρυθεί τα προηγούμενα χρόνια και διαλύονταν κατά τα συγκεκριμένα οικονομικά έτη. Ο μεγάλος αριθμός διάλυσης εταιρειών κατά τη δεκαετία του 1920 αποδεικνύει και τη ρευστότητα της οικονομικής κατάστασης, ειδικά στην περίοδο προς το τέλος της δεκαετίας. Τα χρόνια αυτά είχε ολοκληρωθεί ουσιαστικά η δημιουργία των νέων επιχειρηματικών σχημάτων, κυρίως από πρόσφυγες, και είχαν παράλληλα

¹⁴⁹ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.20, συμβολαιογράφος (συμβ.23897) Γ.Ν. Παπασταθόπουλος, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Π. Οικονόμου και Χ. Μπενβενίστε, Θεσσαλονίκη 22 Σεπτεμβρίου 1932

¹⁵⁰ Πίνακας με συνδυαστική ανάλυση στοιχείων από το Μητρώο Επιχειρήσεων του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Σχετικά: ΓΑΚ - ΙΑΜ, ΑΠΘ, Εταιρικά, ΑΒΕ 644, ΑΕΕ.ΔΙΚ, 1.16,Φ.11,Φ.12,Φ.13,Φ.14,Φ.15,Φ.16,Φ.17,Φ.18,Φ.19, Φ.20.

καταβληθεί οι προσφυγικές αποζημιώσεις που αποτέλεσαν κινητήρια κεφάλαια σε αρκετές από τις νέες επιχειρήσεις. Το αρνητικό διεθνές οικονομικό περιβάλλον συνετέλεσε στην πτώση της εγχώριας οικονομικής δραστηριότητας, η οποία επιτάθηκε με το οικονομικό κραχ του 1929 και τη στάση πληρωμών, δηλαδή ουσιαστικά την χρεωκοπία του ελληνικού κράτους το 1932. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 οι διαλύσεις των επιχειρηματικών σχημάτων έφτασαν στο ανώτατο επίπεδο μέχρι η κατάσταση να ισορροπήσει προς τα μέσα της παραγμένης αυτής δεκαετίας. Αντίστοιχα ιδιαίτερα υψηλός ήταν και ο αριθμός των πτωχεύσεων που δημιουργούσε ακόμη μεγαλύτερες ανωμαλίες στην αγορά αφού τα χρέη απλώνονταν σε κάθε επίπεδο της οικονομικής δραστηριότητας.

Στην κατηγορία των «τροποποιήσεων» των επιχειρήσεων συμπεριλαμβάνονται όλες οι επιχειρήσεις που διαφοροποιούσαν με κάποιον τρόπο τη λειτουργία τους, είτε αυτό σήμαινε την προσθήκη ή αποχώρηση συνεταιρών από το εταιρικό σχήμα, την επέκταση της χρονικής διάρκειας της επιχείρησης ή του κεφαλαίου τους, είτε οποιαδήποτε αλλαγή η οποία χρειαζόταν νέα συμβολαιογραφικό συμφωνητικό και κατάθεση του στο Πρωτοδικείο Επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης.

Όσον αφορά στη σύνθεση των εταιρειών που διαλύονταν αξίζει να αναφερθεί ένα ποιοτικό χαρακτηριστικό που παρουσιάζει και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι Εβραίοι επιχειρηματίες. Ο αριθμός εβραϊκών εταιρειών που έκλειναν τις εργασίες τους ήταν υψηλότερος συγκριτικά σε σχέση με αυτές που είχαν χριστιανούς εταίρους. Για παράδειγμα το 1930 μια κρίσιμη χρονιά, αφού βρισκόμαστε ένα έτος μετά το παγκόσμιο οικονομικό κραχ, συνολικά συστάθηκαν όπως διαπιστώσαμε 130 εταιρείες σύμφωνα με τα στοιχεία του Μητρώου Επιχειρήσεων. Από αυτές οι αμιγώς εβραϊκές ήταν μόλις 24. Αντίστοιχα την ίδια χρονιά διαλύθηκαν 65 εταιρείες. Από αυτές οι 32 είχαν αμιγώς χριστιανούς εταίρους, οι 25 Εβραίους και οι οκτώ αποτελούσαν μικτά σχήματα. Δηλαδή οι εβραϊκές εταιρείες που διαλύθηκαν αποτελούσαν το 38,5% του συνόλου. Ουσιαστικά δημιουργήθηκαν το 1930 λιγότερες εβραϊκές επιχειρήσεις (24) απ' όσες διαλύθηκαν (25). Αν και αυτό δεν αποτελούσε απαραίτητα μια τάση, αφού οι αριθμοί διαφοροποιήθηκαν τη δεκαετία του 1930, παρουσιάζεται μια αναλογικότητα που διαπιστώνεται και στις στατιστικές που προκύπτουν. Ειδικά το 1930 αποτέλεσε ένα δραματικό έτος για όλες τις επιχειρήσεις της Θεσσαλονίκης αφού στις 130 εταιρείες που

δημιουργήθηκαν, 127 διαλύθηκαν ή τροποποίησαν τα καταστατικά τους κυρίως με αποχωρήσεις εταίρων από τα επιχειρηματικά σχήματα.

Μετά τη χρεοκοπία, το ελληνικό κράτος, όπως αναφέρθηκε, ακολούθησε πολιτική προστατευτισμού με υψηλούς δασμούς στα εισαγόμενα προϊόντα, έλεγχο στη ροή συναλλάγματος, που ευνόησε την εγχώρια παραγωγική δραστηριότητα, κάτι που έγινε φανερό και στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης. Κατά την κρίσιμη δεκαετία πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο είχαμε την αύξηση δημιουργίας επιχειρήσεων στον δευτερογενή τομέα της παραγωγής, έστω και με δραστηριότητες χαμηλής έντασης κεφαλαίου. Η Θεσσαλονίκη το 1930, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (ΕΣΥΕ) είχε υποχωρήσει περαιτέρω συγκριτικά με την Αθήνα και τον Πειραιά.

Πίνακας 14. Έτος 1930.Επιχειρήσεις και ανθρώπινο δυναμικό ανά περιφέρεια και πόλη¹⁵¹

Πόλη	Επιχειρήσεις	Προσωπικό	Μ.Ο. προσωπικού ανά επιχείρηση
Αθήνα	9060	55613	6,15
Πειραιάς	4613	36915	8
Θεσσαλονίκη	4175	20616	4,94
Περιφέρεια	Επιχειρήσεις	Προσωπικό	Μ.Ο. προσωπικού ανά επιχείρηση
Αττική (Αθήνα και Πειραιάς)	17156	108000	6,3
Θεσσαλονίκη	6541	28618	4,38

Η υποχώρηση της παραγωγικής δραστηριότητας στη Θεσσαλονίκη και γενικότερα τη Μακεδονία έναντι του διοικητικού – οικονομικού κέντρου Αθήνας –

¹⁵¹ Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Απογραφή των Καταστημάτων των Μηχανικών και Εμπορικών Επιχειρήσεων (ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930), Καταστήματα και προσωπικόν κατά κλάσεις βιομηχανίας και εμπορίου, Πίναξ 1, Αθήνα 1934, σ.2.

Πειραιά είχε γίνει φανερή όλη τη δεκαετία του 1920 και αποτυπώνεται καθαρά στα συγκριτικά μεγέθη. Το λιμάνι του Πειραιά είχε ήδη αυξήσει τη δυναμική του με μεγαλύτερο αριθμό επιχειρήσεων και το πλέον σημαντικό, με ικανό αριθμό εργαζομένων ανά παραγωγική μονάδα. Από την άλλη πλευρά οι εξαγγελίες για την υποστήριξη του λιμανιού της Θεσσαλονίκης με τη δημιουργία της ελεύθερης οικονομικής ζώνης υπονομεύθηκαν από τη δημιουργία αντίστοιχης ζώνης στον Πειραιά.¹⁵² Το λιμάνι του είχε ήδη αναβαθμισμένες υποδομές συγκριτικά με τις πεπαλαιωμένες της Θεσσαλονίκης και μεγαλύτερη υποστήριξη.

Για τη Θεσσαλονίκη η υποχώρηση γινόταν φανερή στα μεγέθη. Το 93% των επιχειρήσεων παραγωγικής δραστηριότητας στον δευτερογενή τομέα απασχολούσε από ένα έως πέντε εργαζομένους. Αντίθετα μόλις το 1,1% των εταιρειών που μπορούν να θεωρηθούν αξιόλογου μεγέθους απασχολούσε περισσότερους από 25 εργαζομένους.¹⁵³ Εάν συνυπολογιστεί ότι το 1920 σύμφωνα με τα στοιχεία της Στατιστικής Υπηρεσίας το αντίστοιχο μέγεθος ήταν 2%, αυτό πρακτικά σημαίνει ότι μέσα σε δέκα χρόνια ακόμη και αυτό το μικρό ποσοστό είχε μειωθεί ουσιαστικά στο μισό.

Σε αυτό το σκηνικό η εβραϊκή επιχειρηματικότητα είχε αντίστοιχα υποχωρήσει σε απόλυτα μεγέθη και τα περισσότερα εβραϊκά επιχειρηματικά σχήματα ήταν μικρού ή μεσαίου μεγέθους στον τομέα των τροφίμων και της άμεσης κατανάλωσης.

¹⁵² Srougo, *Core-Periphery interactions*, ό.π., σ. 431.

¹⁵³ Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Απογραφή των Καταστημάτων των Μηχανικών και Εμπορικών Επιχειρήσεων (ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930), Καταστήματα και προσωπικόν κατά κλάσεις βιομηχανίας και εμπορίου, Πίναξ 1, Αθήνα 1934, σ.2

Κεφάλαιο Τρίτο

Τα χρόνια πριν τον πόλεμο (1933 – 1941)

3.1 Οι συνθήκες στην εβραϊκή κοινότητα πριν τον πόλεμο

Το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετώπιζε η εβραϊκή κοινότητα την περίοδο του Μεσοπολέμου ήταν η αδυναμία να αναγνωριστεί θετικά η παρουσία της από την ελληνική πλευρά. Σε μία χώρα με μεγάλο βαθμό πλέον ομοιογένειας η εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη συνέχισε να αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό.

Η προσπάθεια των ηγητόρων της κοινότητας να διατηρηθούν τα διακριτά χαρακτηριστικά της εβραϊκής ταυτότητας προσέκρουε στην επιφυλακτική αν όχι εχθρική στάση της ελληνικής δημόσιας διοίκησης και των Ελλήνων χριστιανών. Η εσωστρέφεια που επιδείκνυε μια πλευρά της εβραϊκής ηγεσίας εκλαμβάνονταν ως δείγμα αδιαφορίας στην προοπτική πλήρους αφομοίωσης στην ελληνική κοινωνία. Η καλλιέργεια της ισπανοεβραϊκής γλώσσας εξακολουθούσε να είναι ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της κοινότητας και τα κοινοτικά σχολεία αδυνατούσαν να προωθήσουν ουσιαστικά τη γνώση της ελληνικής γλώσσας παρά την πρόοδο που είχε επιτευχθεί.

Εντός της κοινότητας αντίρροπα ρεύματα εξακολουθούσαν να συγκρούονται ως προς την κατεύθυνση την οποία έπρεπε να κινηθούν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Οι σιωνιστές προσανατολίζονταν προς την καλλιέργεια της διακριτής εβραϊκής ταυτότητας και της μετανάστευσης στην Παλαιστίνη, ως λύσης στη στασιμότητα και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι φτωχοί Εβραίοι, που ήταν και η πλειοψηφία. Εντούτοις, η μετανάστευση δεν οδηγούσε και σε βελτίωση των όρων διαβίωσης. Οι Εβραίοι λιμενεργάτες της Θεσσαλονίκης που μετανάστευσαν στα παλαιστινιακά εδάφη και συνέβαλλαν τα μέγιστα στη δημιουργία του λιμανιού της Χάιφας υπέφεραν από εξαντλητικά ωράρια και μισθούς πείνας.¹⁵⁴ Αντίθετα η μόνη ομάδα εντός της κοινότητας που σταθερά ζητούσε την πλήρη ένταξη των Εβραίων στα ελληνικά δεδομένα ήταν οι σοσιαλιστές. Στην πραγματικότητα ήταν και οι πλέον ρεαλιστές. Αναδεικνύοντας το ζήτημα της ταξικής ταυτότητας σε πρώτη θέση και της εθνοτικής σε δεύτερη, οι σοσιαλιστές αναγνώριζαν ότι η γνώση της ελληνικής γλώσσας θα οδηγούσε στην πλήρη

¹⁵⁴ Srougo, "Between idealism and reality", *ό.π.*, σ. 403-404.

ενσωμάτωση στην ελληνική κοινωνία και στη διεκδίκηση καλύτερων όρων ένταξης στην οικονομική και κοινωνική ζωή.¹⁵⁵

Σε μια μακρά χρονική περίοδο εντάσεων, οι ξεχωριστοί εκλογικοί κατάλογοι, η αργία της Κυριακής και κυρίως τα αντισημιτικά επεισόδια με τον εμπρησμό της γειτονιάς του Κάμπελ έδειχναν ότι η θέση των Εβραίων στην ελληνική κοινωνία ήταν ακόμη εύθραυστη. Φυσικά τα κοινωνικά προβλήματα από την μακροχρόνια ύφεση είχαν οξυνθεί ανεξάρτητα από την εθνοτική σύνθεση του πληθυσμού και οι εργατικές διεκδικήσεις στη Θεσσαλονίκη είχαν κοινά χαρακτηριστικά. Στις μεγάλες διαδηλώσεις της άνοιξης του 1936 Εβραίοι και Χριστιανοί εργάτες διαδήλωναν μαζί.

Για πολλούς εντός της κοινότητας η λύση στα προβλήματα ήταν η επιλογή στη θέση που χήρευε του αρχιραβίνου. Οι προβλέψεις του νόμου 2456/1920 γύρω από την εβραϊκή κοινότητα ως μειονότητα εντός του ελληνικού εδάφους ευνοούσε την άσκηση ηγεσίας από τη θέση αυτή. Ύστερα από δέκα άγονα χρόνια η εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης απέκτησε αρχιραβίνο. Ο Σεβή Κόρετς έφτασε τον Αύγουστο του 1933, σε μια κρίσιμη εποχή για τον εβραϊσμό της Θεσσαλονίκης. Αν και ασκεναζ από την ανατολική Ευρώπη και κάτοχος των Γίντις, ο Κόρετς είχε στο βιογραφικό του λαμπρές πανεπιστημιακές σπουδές και θεωρήθηκε ότι μπορούσε να προσδώσει στην εκπροσώπηση της σεφαραδίτικης εβραϊκής κοινότητας το κύρος που ήταν απαραίτητο και συνδεόταν με τη σπουδαία της ιστορία.

Ο νέος αρχιραβίνος έμαθε σε σύντομο διάστημα ελληνικά και εβραιοϊσπανικά και βάλθηκε να αναδιοργανώσει την κοινότητα αναβαθμίζοντας τις επαφές με την ελληνική πολιτειακή ηγεσία.¹⁵⁶ Απέκτησε επαφή με το Παλάτι και τον βασιλιά Γεώργιο Β΄ αλλά και με τον πρωθυπουργό και δικτάτορα Ιωάννη Μεταξά. Τα χρόνια πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο οι σχέσεις των δύο πλευρών βελτιώθηκαν παρά τη δεδομένη επιφυλακτικότητα ορισμένων πολιτικών έναντι των Εβραίων. Αρκετοί Εβραίοι διανοούμενοι όπως ο Γιοζέφ Νεχαμά που ενθάρρυναν την πλήρη ενσωμάτωση, ανέπτυξαν μια θεώρηση γύρω από τον ελληνοϊουδαιισμό υποστηρίζοντας ότι το να είσαι πατριώτης δεν αναιρούσε το να έχεις διακριτά χαρακτηριστικά, όπως ήταν το

¹⁵⁵ Rozen, "On Nationalizing Minorities: The Education of Salonikan Jewry", *ό.π.*, σ. 156.

¹⁵⁶ Rozen, «The Jewish Community of Salonika», *ό.π.*, σ. 344-365. Επίσης: Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων*, *ό.π.*, σ. 128-140.

θρήσκευμα και η κοινότητα σου.¹⁵⁷ Εντούτοις πολλές από τις προκαταλήψεις εναντίον των Εβραίων διατηρήθηκαν κατασκευάζοντας μύθους, όπως για παράδειγμα ότι οι Εβραίοι δεν πήγαιναν στον στρατό. Εκτός του ότι πλέον υπάρχουν στοιχεία που επιβεβαιώνουν τη στράτευση ήδη από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όλοι οι άρρενες Εβραίοι από το 1927 και μετά έπρεπε να εκπληρώνουν κανονικά τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις.¹⁵⁸ Υπάρχει όμως κι ένα ακόμη δεδομένο που πρέπει να αναφερθεί. Η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, η σπουδαιότερη και πολυπληθέστερη εβραϊκή κοινότητα της χώρας, βρισκόταν μακριά από τα κέντρα εξουσίας και από τις πολιτικές και δημόσιες ελίτ που είχαν την έδρα τους στην Αθήνα. Όσο κι αν η παρουσία του Κόρετς αναβάθμισε την εκπροσώπηση της κοινότητας, η καλλιέργεια και η δυνατότητα τακτικής επαφής απουσίαζε. Ειδικά σε περιπτώσεις κρίσης όπως για παράδειγμα στον πόλεμο η συνθήκη αυτή ήταν κρίσιμη.

Εντούτοις και παρά τις επιφυλάξεις πολλών τα δεδομένα είχαν αλλάξει στα τέλη της δεκαετίας του 1930 στη Θεσσαλονίκη. Κανείς δεν πρέπει να αμφιβάλλει ότι παρά τις δυσάρεστε εξελίξεις με το πογκρόμ στο Κάμπελ, ο χρόνος είχε βοηθήσει στην ενσωμάτωση και τη συνύπαρξη. Μια ολόκληρη γενιά Εβραίων δεν είχε γνωρίσει άλλη πατρίδα από την Ελλάδα και στον καθημερινό βίο δεν υπήρχαν διαχωρισμοί. Οι συνθήκες συνύπαρξης Χριστιανών και Εβραίων είχαν μακροπρόθεσμη προοπτική, όμως ο πόλεμος ενέσκηψε με σφοδρότητα και τραγικά αποτελέσματα.

3.2 Η εκπαίδευση στην εβραϊκή κοινότητα

Μέχρι και το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και την καταστροφική πυρκαγιά του 1917 ελάχιστα στοιχεία είχαν αλλάξει στην εκπαίδευση εντός της εβραϊκής κοινότητας και τούτο φανερώνει και τα κοινωνικά ζητήματα που υπήρχαν. Δεν ήταν ίδιες οι ανάγκες, ούτε και η δυνατότητα πρόσβασης στην εκπαίδευση που είχαν οι πιο ευκατάστατες οικογένειες συγκριτικά με τις φτωχότερες. Εάν οι οικογένειες που ανήκαν στα μεσαία ή στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα είχαν την πολυτέλεια να επιλέγουν το σχολείο για τα παιδιά τους, στις φτωχότερες ακόμη και η εκπαίδευση μπορεί να ήταν

¹⁵⁷ Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*, ό.π., σ. 479.

¹⁵⁸ Ένας από αυτούς είναι ότι οι Έλληνες Εβραίοι δεν πήγαιναν στον στρατό. Υπάρχουν πλέον στοιχεία που αποδεικνύουν ότι οι Έλληνες Εβραίοι στο θρήσκευμα στρατολογούνταν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων*, ό.π., σ. 85-90.

πολυτέλεια. Το 1910 υπήρχε εκτίμηση για ένα ποσοστό παιδιών 30% που δεν πήγαινε σχολείο.¹⁵⁹

Στη δεκαετία του 1920 και υπό τις προβλέψεις του νόμου για την εβραϊκή κοινότητα ως μειονότητα, η τελευταία είχε την ευθύνη για τη λειτουργία των σχολείων της. Παρά το γεγονός ότι η ελληνική γλώσσα εισήλθε σε όλα τα εβραϊκά σχολεία, η υποχρηματοδότηση, η απροθυμία δασκάλων και μαθητών αλλά και οι αντιπαραθέσεις μεταξύ ελληνικής και εβραϊκής πλευράς δεν επέτρεψαν την ουσιαστική βελτίωση των εκπαιδευτικών συνθηκών.¹⁶⁰ Τα εβραϊκά ιδιωτικά και τα ευρωπαϊκά σχολεία (γαλλικά κοσμικά και θρησκευτικά, ιταλικά) εξακολουθούσαν να προσελκύουν τους γόνους των οικογενειών της μεσαίας και ανώτερης αστικής τάξης. Σε μια προσπάθεια αύξησης της επιρροής τους ορισμένες χώρες, όπως η Ιταλία, δημιούργησαν σχολεία και στη δυτική πλευρά της πόλης ώστε να προσελκύσουν μαθητές από τις φτωχότερες συνοικίες. Οι Ιταλοί δημιούργησαν δημοτικό σχολείο (Μαντσόνι) και οικοκυρική σχολή για κορίτσια στην πλατεία Βαρδαρίου.¹⁶¹ Η αποκλειστική διαχείριση, ειδικά στις φτωχότερες εβραϊκές συνοικίες, της εκπαίδευσης από την κοινότητα με σχετική μόνο εκπαίδευση στην ελληνική γλώσσα παρά τα νέα προγράμματα μείωνε και τις πιθανότητες ένταξης σε επαγγελματικούς χώρους εκτός εβραϊκής επιρροής και δράσης.

Γενικότερα η κατεύθυνση της εβραϊκής εκπαίδευσης επηρεαζόταν από τα αντίρροπα ρεύματα εντός της κοινότητας και από τη δεδομένη προσπάθεια της ελληνικής πλευράς για έλεγχο. Ο επιθεωρητής της Επιτροπής Εβραϊκής Εκπαίδευσης Ζακ Κουν προώθησε την ουσιαστική διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα πρωτοβάθμια σχολεία της κοινότητας και την ένταξη των Εβραίων μαθητών στα δευτεροβάθμια ελληνικά σχολεία.¹⁶² Η δημιουργία έδρας Εβραϊκών σπουδών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης θεωρήθηκε ότι θα υποστήριζε τη μεγαλύτερη σύνδεση των δύο πλευρών, εβραϊκής και ελληνικής, κάτι που επετεύχθη στα τέλη της δεκαετίας του 1930.¹⁶³

Παρά τις προσπάθειες για συνεννόηση και σύμπλευση των δύο πλευρών ο αντισημιτισμός ενός μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας ήταν ριζωμένος και είχε

¹⁵⁹ Rozen, *On Nationalizing Minorities: The Education of Salonikan Jewry*, ό.π., σ. 149.

¹⁶⁰ Rozen, ό.π., σ. 160-182. Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων*, ό.π., σ. 164-180.

¹⁶¹ Μπουρούτης, *Αστική τάξη και ευρωπαϊκά σχολεία της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 270-273.

¹⁶² Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων*, ό.π., σ. 169-180.

¹⁶³ Ό.π., σ. 178-179.

υποδαυλιστεί από την παρουσία των Ελλήνων προσφύγων. Η εφημερίδα Μακεδονία τροφοδοτούσε την εχθρότητα με συνεχή αντισημιτικά άρθρα. Με δεδομένη την οικονομική δυσπραγία και ανέχεια, ο παραδοσιακός αντισημιτισμός απέκτησε και οικονομικά χαρακτηριστικά. Τα αντισημιτικά επεισόδια που προέκυψαν και η επίθεση στην εβραϊκή γειτονιά του Κάμπελ αποτελούσαν ένα συνδυασμό αυτών των στοιχείων. Η μη γνώση της ελληνικής γλώσσας και η προτίμηση στα εβραιοϊσπανικά από τους Εβραίους θεωρείτο ως στοιχείο μη ελληνικότητας.¹⁶⁴

Η δικτατορία Μεταξά άλλαξε άρδην τις ισορροπίες και η προώθηση της ένταξης των παιδιών από την εβραϊκή κοινότητα στα ελληνικά σχολεία έλαβε προτεραιότητα. Παρά τις διαφορές και τις διαφορετικές εκτιμήσεις για την ορθή προσέγγιση της ένταξης των μαθητών, ειδικά αν συνυπολογίσει κάποιος τη σταθερή σύνδεση της ορθόδοξης εκκλησίας με τα ελληνικά σχολεία, η εξέλιξη είχε θετικό πρόσημο. Στις παραμονές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου σχεδόν το 40% των Εβραίων μαθητών και μαθητριών φοιτούσαν σε ελληνικά δημόσια σχολεία.¹⁶⁵ Παρ' όλα αυτά υπήρχε μικρός αριθμός Εβραίων μαθητών που συνέχιζε στην τριτοβάθμια εκπαίδευση στα δύο ελληνικά δημόσια πανεπιστήμια στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Τούτο είχε μακροπρόθεσμες επιπτώσεις που φάνηκαν με την σταδιακή μείωση ή και απουσία Εβραίων στα νέα και πιο δυναμικά ελεύθερα επαγγέλματα.

3.3 Η επιχειρηματικότητα στη Θεσσαλονίκη την περίοδο πριν τον πόλεμο (1933-1941)
Η πιο σημαντική εξέλιξη στο επιχειρηματικό πεδίο έχει σχέση με τη βελτίωση των συνθηκών στον δευτερογενή τομέα και την παρουσία νέων επιχειρήσεων στη βιοτεχνία και την ελαφριά βιομηχανία. Οι συνθήκες προστατευτισμού ευνόησαν την τοπική δραστηριότητα κάτι που αποτυπώνεται στα μεγέθη και την πρόοδο του δευτερογενή τομέα. Το 1933 δημιουργήθηκαν συνολικά 179 ομόρρυθμες και ετερόρρυθμες εταιρείες με τις 64 από αυτές στον δευτερογενή τομέα της μεταποίησης, βιοτεχνίας - βιομηχανίας. Οι περισσότερες από αυτές ήταν μικρών κεφαλαίων, μεταποιητικές βιοτεχνίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η δημιουργία τουλάχιστον δέκα βιοτεχνιών αλεύρων και αρτοποιειών. Το ψωμί εξακολουθούσε να είναι το βαρόμετρο των πρώτων ειδών ανάγκης.

¹⁶⁴ Rozen, *On Nationalizing Minorities: The Education of Salonikan Jewry*, ό.π., σ. 174-175.

¹⁶⁵ Naar, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων*, ό.π., σ. 191.

Για την εβραϊκή πλευρά υπήρξε αναλογική αύξηση δίχως όμως να παρατηρείται κάποια δυναμική αντιστροφής των δεδομένων. Από τις 64 εταιρείες που δημιουργήθηκαν στη Θεσσαλονίκη και δραστηριοποιούνταν στον δευτερογενή τομέα οι δέκα είχαν αποκλειστικά Εβραίους συνεταιίρους και μόλις τέσσερις αποτελούσαν μικτά σχήματα.

Από την άλλη πλευρά η διάλυση 67 εταιρειών και η τροποποίηση της σύνθεσης τουλάχιστον 51 εταιρειών δείχνει και τη ρευστότητα των οικονομικών συνθηκών στη Θεσσαλονίκη. Από τις 67 εταιρείες που διέκοψαν οριστικά τη λειτουργία τους, οι δεκαπέντε από αυτές ανήκαν αποκλειστικά σε Εβραίους επιχειρηματίες.

Πίνακας 15 . Επιχειρήσεις – Νέες εταιρείες¹⁶⁶

Τομέας	Έτος				
	1933	1935	1936	1938	1939
Πρωτογενής τομέας	3	11	5	11	2
Δευτερογενής τομέας	64	94	82	87	90
Τριτογενής τομέας	112	173	159	255	205
Σύνολο	179	278	245	353	297
Διάλυση εταιρειών	67	73	89	88	84
Τροποποιήσεις	51	63	77	106	87

Στις άξιες λόγου αναφοράς επιχειρήσεις με εβραίους μετόχους ήταν η εταιρεία «Υιών Αβραάμ Χασσίδ» με αρχικό κεφάλαιο 486.950 δραχμών και αντικείμενο την

¹⁶⁶ Πίνακας με συνδυαστική ανάλυση στοιχείων από το Μητρώο Επιχειρήσεων του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Σχετικά: ΓΑΚ – ΙΑΜ, ΑΠΘ, Εταιρικά, ΑΒΕ 644, ΑΕΕ.ΔΙΚ, 1.16,Φ.20,Φ.21,Φ.22,Φ.23,Φ.24,Φ.25,Φ.26,Φ.27,Φ.28, Φ.29,Φ30,Φ.31,Φ.32,Φ.33,Φ.34,Φ.35,Φ.36.

εμπορία νημάτων και υφασμάτων και η «Λεβή, Κοέν και Σία» με κεφάλαιο 200.000 δραχμών και αντικείμενο την εκμετάλλευση εργοστασίου ειδών πλεκτικής.¹⁶⁷

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η παρουσία του μικτού επιχειρηματικού σχήματος της εταιρείας ΜΕΖΑΠ (Παπαδόπουλος - Πλιάγκας και Σία ΜΕΖΑΠ) στον χώρο της κατασκευής και πώλησης ειδών ζαχαροπλαστικής, ταχινόποιιας, χαλβαδοποιίας και ξηρών καρπών με κεφάλαιο 1.300.000 δραχμών.¹⁶⁸ Η εταιρεία αρχικά είχε τρία μέλη, τους Γεώργιος Νικολάου Παπαδόπουλο, Γεώργιο Αθανασίου Πλιάγκα και Πέππο Ισάκ Σαδικάριο. Με τροποποιητικό συμβόλαιο στην εταιρεία προστέθηκαν δύο ακόμη μέλη, οι Νικόλαος Θεοχάρους Καστρίτσης και Μορδαχάϊ Νισίμ Λεβή. Η εταιρεία συνέχισε κανονικά τη λειτουργία της και το 1938 ανανεώθηκε η συμμετοχή των δύο τελευταίων μελών στο εταιρικό σχήμα.¹⁶⁹ Πρόκειται για μία από τις λίγες μικτές εταιρείες που είχαν ικανοποιητική χρονική διάρκεια και αντικείμενο την περίοδο πριν τον πόλεμο.

Στις μικτές εταιρείες την ίδια χρονιά είχαμε και τη δημιουργία της «Ασσαέλ και Λαζαρίδης» με την ίδρυση και λειτουργία καλτσοβιομηχανίας και μετοχικό κεφάλαιο 290.000 δραχμών.¹⁷⁰ Η εταιρεία είχε μέλη τους Ραφαέλ Μωϋς Ασσαέλ, Λεβή Ισραέλ Ταγάρτες και τον Αριστοφάνη Ιωάννου Λαζαρίδη.

Αξίζει να αναφέρουμε επίσης για το 1933 ότι στις 28 Απριλίου συστάθηκε, με συμβόλαιο που συντάχθηκε από τον συμβολαιογράφο Θωμά Κωνσταντινίδη, η ομόρρυθμη επιχείρηση των Ραφέλ Χασόν του Μωυσή και Ιακώβ Σαλιέλ του Τουβή με διακριτικό τίτλο «Καφεζυθοπωλείον Ραμόνα». Η Ραμόνα που ονοματοδότησε μια μεγάλη γειτονιά του Ρεζή Βαρδάρ, υπήρξε σύμβολο της εβραϊκής παρουσίας στις δυτικές συνοικίες της Θεσσαλονίκης, άνωθεν του σημερινού Σιδηροδρομικού Σταθμού της πόλης (στην οδό Μιχαήλ Καλού).

¹⁶⁷ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.21, συμβολαιογράφος (συμβ.2613) Ι.Σ. Σαμουηλίδης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Υιοί Αβραάμ Χασσίδ, Θεσσαλονίκη 28 Απριλίου 1933. ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.21, συμβολαιογράφος (συμβ. 5686) Ιωάννης Ρουσσάς, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Λεβή Κοέν και Σία, Θεσσαλονίκη 30 Μαΐου 1933.

¹⁶⁸ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.21, συμβολαιογράφος (συμβ.5029) Μενέλαος Οικονόμου, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Παπαδόπουλος, Πλιάγκας και Συντροφιά, ΜΕΖΑΠ, Θεσσαλονίκη 8 Ιουλίου 1933.

¹⁶⁹ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.33, συμβολαιογράφος (συμβ.9724) Μενέλαος Οικονόμου, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Παπαδόπουλος, Πλιάγκας και Συντροφιά, ΜΕΖΑΠ, Θεσσαλονίκη 3 Αυγούστου 1938

¹⁷⁰ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.21, συμβολαιογράφος (συμβ.4240) Νικόλαος Χαλκιάς, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Ασσαέλ και Λαζαρίδης, Θεσσαλονίκη 18 Αυγούστου 1933.

Πίνακας 16. Σύνθεση επιχειρήσεων¹⁷¹

	Έτος				
Εταίροι	1933	1935	1936	1938	1939
Έλληνες	131	218	178	266	205
Εβραίοι	39	48	45	72	81
Έλληνες - Εβραίοι	6	9	19	12	11
Διάφορες	3	3	4	3	-
Σύνολο	179	278	246	353	297

Το 1935, μια χρονιά που η αγορά δείχνει σημάδια ανάκαμψης με τα μέτρα προστατευτισμού αλλά και την πίεση στα εργατικά ημερομίσθια για φθηνή εργασία, η αγορά επανέκαμψε. Συνολικά δημιουργήθηκαν 278 εταιρείες με τις 48 από αυτές να ανήκουν σε αμιγή εβραϊκά σχήματα (17,3%). Δηλαδή μία στις έξι νέες επιχειρήσεις ανήκε σε Εβραίους. Αντίθετα τα μικτά σχήματα ήταν ελάχιστα, μόλις εννέα (3,25%). Αν μη τι άλλο, έπειτα από είκοσι και πλέον χρόνια που η Θεσσαλονίκη ανήκε στην ελληνική επικράτεια, αποτελεί μια αποτυχία η αδυναμία σύμπτυξης κοινών σχημάτων από τις δύο κοινότητες της πόλης.

Φυσικά η αγορά έδειχνε τον εύθραυστο χαρακτήρα της με τον μεγάλο αριθμό εταιρειών που διαλύθηκαν (73) και με τον αριθμό τροποποιητικών συμβολαίων στη λειτουργία των εν ενεργεία επιχειρήσεων (63). Από τις εταιρείες που διαλύθηκαν οι δεκατέσσερις ήταν εβραϊκών συμφερόντων και οι τρεις μικτών επιχειρηματικών σχημάτων.

Στις εταιρείες που αξίζουν αναφοράς και είναι χαρακτηριστικές ως μικροβιοτεχνίες μπορούμε να αναφέρουμε την εταιρεία «Παλλαδίνο και Σία» των Μωϋς

¹⁷¹ Πίνακας με συνδυαστική ανάλυση στοιχείων από το Μητρώο Επιχειρήσεων του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Σχετικά: ΓΑΚ – ΙΑΜ, ΑΠΘ, Εταιρικά, ΑΒΕ 644, ΑΕΕ.ΔΙΚ, 1.16,Φ.20,Φ.21,Φ.22,Φ.23,Φ.24,Φ.25,Φ.26,Φ.27,Φ.28, Φ.29,Φ30,Φ.31,Φ.32,Φ.33,Φ.34,Φ.35,Φ.36.

Παλλαδίνο, της Σάρρας, χήρας του Δαβίδ Παλλαδίνο το γένος Σολομών, του Σαμουήλ Παλλαδίνο και του Σαούλ Ελιέζερ. Η εταιρεία είχε αρχικό κεφάλαιο στις 200.000 δραχμές και αντικείμενο την κατασκευή και πώληση ειδών (μασουράκια) μανταρίσματος. Αντίστοιχη ήταν και η βιοτεχνία κατασκευής και πώλησης κλινών και επίπλων της «Σαδώκ και Σία» που είχε αρχικό κεφάλαιο 785.000 δραχμές και τέσσερις Εβραίους συνεταίρους (Σαλτιέλ Αβράμ Σαδώκ, Βίκτωρ Σαλτιέλ Σαδώκ, Πέπο Γιεσούα Φλωρεντίν και Αβράμ Ιωσήφ Ρέβαχ).¹⁷²

Στον χώρο του εμπορίου η εταιρεία των Μωϋς Γαβριήλ Αελιών και της Ματθίλδης, χήρας Μεντές Χασσίδ «Αελιών και Χασσίδ» που ασχολείτο με την εμπορία υφασμάτων και συναφών ειδών είχε κεφάλαιο εκκίνησης που έφτασε το 1.000.000 δραχμές.¹⁷³

Η δημιουργία της εταιρείας «Ελληνική Συρματοουργία και Καρφοβελονοποιία» με μετόχους τους Γεώργιο Θεοδώρου Φλογενίδη και Σαλβατώρ Μωϋς Χασίδ και αρχικό κεφάλαιο τις 800.000 δραχμές έδειχνε τη δυνατότητα δημιουργίας επιτυχημένων μικτών σχημάτων.¹⁷⁴ Η εταιρεία αν και είχε πενταετή πρόβλεψη διάρκειας ακριβώς στον ένα χρόνο διαλύθηκε.¹⁷⁵ Με αμέσως επόμενη συμβολαιογραφική πράξη συστάθηκε η εταιρεία «Ελληνική Συρματοουργία και Καρφοβελονοποιία Γ. Φλογενίδη και Σ. Χασσίδ» αυτή τη φορά με μειωμένο κεφάλαιο στις 600.000 δραχμές.¹⁷⁶

Το 1936 από τις 246 νεοσυσταθείσες εταιρείες οι 48 ήταν εβραϊκών συμφερόντων (19,5%) και από αυτές οι δεκατρείς κατηγοριοποιούνταν στον δευτερογενή τομέα της παραγωγής. Από τις 63 εταιρείες που διαλύθηκαν οι είκοσι ήταν εβραϊκών συμφερόντων ενώ υπήρξαν και 77 τροποποιήσεις στα καταστατικά εταιρειών που βρίσκονταν σε λειτουργία. Από τις πλέον ενδιαφέρουσες περιπτώσεις εταιρειών που τροποποίησαν το καταστατικό τους τη συγκεκριμένη χρονιά ήταν και η Τράπεζα

¹⁷² ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.24, συμβολαιογράφος (συμβ.6207) Μ.Ν. Οικονόμου, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Σαδώκ και Σία, Θεσσαλονίκη 18 Φεβρουαρίου 1935.

¹⁷³ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.24, συμβολαιογράφος (συμβ.3638) Ιησούς Σαμουηλίδης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Αελιών και Χασσίδ, Θεσσαλονίκη 21 Φεβρουαρίου 1935

¹⁷⁴ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.24, συμβολαιογράφος (συμβ.4043) Νικόλαος Καραμάνος, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Ελληνική Συρματοουργία και Καρφοβελονοποιία, Θεσσαλονίκη 27 Φεβρουαρίου 1935

¹⁷⁵ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.24, συμβολαιογράφος (συμβ.4063) Νικόλαος Καραμάνος, Διάλυση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Ελληνική Συρματοουργία και Καρφοβελονοποιία, Θεσσαλονίκη 3 Φεβρουαρίου 1936

¹⁷⁶ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Σύσταση Ελληνική Συρματοουργία και Καρφοβελονοποιία Γ. Φλογενίδη και Σ. Χασσίδ.

Μπενβενίστε, μία από τις ελάχιστες πια μικρές εβραϊκές τράπεζες στη Θεσσαλονίκη.¹⁷⁷ Εκτός της Τράπεζας Μπενβενίστε την περίοδο του Μεσοπολέμου λειτουργούσαν και οι τράπεζες εβραϊκών συμφερόντων Αμάρ και Ένωσις. Η δεύτερη ήταν η πλέον ισχυρή από πλευράς διαθέσιμων κεφαλαίων αλλά και διασυνδέσεων με το εξωτερικό.¹⁷⁸

Η εταιρεία «Περαχιά και Αρδίττη» συστάθηκε τον Ιούνιο του 1936 με μετοχικό κεφάλαιο 1.225.000 δρχ. και αντικείμενο την εμπορία χάρτου, μουσαμάδων και άλλων παρεμφερών ειδών.¹⁷⁹ Η πλέον σημαντική όμως σύσταση εταιρείας εβραϊκών συμφερόντων ήταν η γνωστή «Σ. Μπουρλά και υιός» και είχε αντικείμενο το εμπόριο διαμαντιών, κοσμημάτων και ειδών χρυσοχοΐας.¹⁸⁰ Η εταιρεία είχε μέλη τους Σαμουέλ Ισάκ Μπουρλά και τον γιό του Ισάκ Σαμουέλ Μπουρλά και εταιρικό κεφάλαιο το καθόλα σεβαστό ποσό των 5.876.200 δραχμών.

Ακόμη μια αξιόλογη εταιρεία στον δευτερογενή τομέα ήταν η «Ελληνική Βιομηχανία καλτσών Ελβέκα» με κεφάλαιο 1.810.000 δραχμών.¹⁸¹ Η καλτσοβιομηχανία είχε μετόχους τους Κάρολο Ισαάκ Σαΐα, Έλιο Δάρειου Μοδιάνο και τον Φρειδερίκο Παύλου Πικόλλο και αρχική διάρκεια πέντε ετών.

Το 1938 ήταν μια ακόμη χρονιά που η τοπική αγορά έδειξε σημάδια καλής ανταπόκρισης και προσαρμογής στα δεδομένα με τη δημιουργία 353 νέων επιχειρήσεων. Από αυτές οι 72 ήταν αμιγώς εβραϊκών συμφερόντων (20,4%) και δώδεκα ακόμη είχαν Εβραίους και χριστιανούς μετόχους (3,4%). Από τις 87 εταιρείες που κατατάσσονται στον δευτερογενή τομέα, οι δώδεκα είχαν εβραίους εταίρους (13,8%). Αντίστοιχα στις διαλύσεις εταιρειών υπήρχε πάλι υψηλός αριθμός με 88 εταιρείες, εκ των οποίων οι δεκαεπτά εβραϊκές, που διέκοψαν τις εργασίες τους ενώ 106 εταιρείες τροποποίησαν θέσεις της αρχικής σύστασής τους, κυρίως με την αποχώρηση ή προσθήκη εταίρων.

¹⁷⁷ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.27, συμβολαιογράφος (συμβ.4205), Τροποποίηση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Τράπεζα Μπενβενίστε, Θεσσαλονίκη 4 Μαΐου 1936. Καταγράφονται ως μέτοχοι της τράπεζας οκτώ μέλη της οικογενείας Μπενβενίστε.

¹⁷⁸ Meron, *Jewish Entrepreneurship*, ό.π., σ. 120.

¹⁷⁹ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.28, συμβολαιογράφος (συμβ.4471) Ιησούς Σαμουηλίδης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Περαχιά και Αρδίττη, Θεσσαλονίκη 4 Μαΐου 1936.

¹⁸⁰ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.28, συμβολαιογράφος (συμβ.7505) Μενέλαος Οικονόμου, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Σ. Μπουρλά και υιός, Θεσσαλονίκη 15 Ιουνίου 1936.

¹⁸¹ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.29, συμβολαιογράφος (συμβ. 4565) Ιησούς Σαμουηλίδης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Ελληνική Βιομηχανία καλτσών Ελβέκα, Θεσσαλονίκη 4 Αυγούστου 1936.

Η εταιρεία «Μάρκος, Ρωμάνο, Κοέν, Ματαράσσο και Σία» με τη διακριτική επωνυμία "Χαρουπόμυλοι Θεσσαλονίκης Η Ενωσις" είχε μετοχικό κεφάλαιο 900.000 δραχμών και αντικείμενο την άλεση γεωργικών προϊόντων και ιδιαίτερα χαρουπιών και την πώληση τους.¹⁸² Το χαρούπι, φυτό που η ονομασία του προέρχεται από εβραϊκή λέξη (charun) ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο στην εβραϊκή κοινότητα και το χαρουπάλευρο καταναλωνόταν στην εβραϊκή γιορτή Μπισβάτ. Η εταιρεία δεν μακροημέρευσε αφού το 1939 διαλύθηκε. Στη θέση της δημιουργήθηκε η «Χ. Ρωμάνο και Σία» με πέντε εβραίους μετόχους αλλά χαμηλότερα κεφάλαια ύψους 300.000 δραχμών.¹⁸³

Η εταιρεία Χαΐμ Κοέν και Υιοί ίδρυσε την ίδια χρονιά βιομηχανία ετοιμών ενδυμάτων με αρχικό κεφάλαιο 900.000 δραχμών ενώ οι Μωϋς Δαβίδ Μορπούργο και ο Γεώργιος Μωϋς Μορπούργο ίδρυσαν εταιρεία ασφαλειών υπό την επωνυμία «Μ. Μορπούργο».¹⁸⁴ Η Μορπούργο είχε κεφάλαια 1.000.000 δραχμών και κύριο αντικείμενο τη διενέργεια ασφαλιστικών πράξεων για λογαριασμό της Βρετανικής ασφαλιστικής εταιρίας "Βορειοβρετανική". Πρόκειται για μία από τις εταιρείες της οικογένειας Μορπούργο που μετά την αποχώρηση της οικογένειας Αλλατίνι και της εκποίησης των εταιρειών του ομίλου, δραστηριοποιήθηκαν επιτυχημένα στον κλάδο των ασφαλειών. Ο Ιταλικής υπηκοότητας πατριάρχης της οικογένειας Μωϋς Μορπούργο πέθανε ως ειρωνεία την ημέρα κήρυξης του ελληνοϊταλικού πολέμου, δηλαδή στις 28 Οκτωβρίου του 1940. Η οικογένεια κατάφερε να διαφύγει των διώξεων των Γερμανών καταφεύγοντας στην Ιταλία.

Την επόμενη χρονιά, το 1939, δημιουργήθηκαν συνολικά 297 εταιρείες από τις οποίες οι 81 ήταν εβραϊκές (27,3%). Στις νέες επιχειρήσεις που δημιουργήθηκαν το 1939 αξίζει να αναφέρουμε την «Ελληνική Βιομηχανία Ελαστικών Μακεδονίας (Ε.Β.Ε.Μ.), Α. Αμήρ και Σία» που δημιουργήθηκε από τους Αλβέρτο Ιακώβ Αμήρ,

¹⁸² ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.32, συμβολαιογράφος (συμβ.5539) Ιησούς Σαμουηλίδης, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Μάρκος, Ρωμάνο, Κοέν, Ματαράσσο και Σία "Χαρουπόμυλοι Θεσσαλονίκης Η Ενωσις", Θεσσαλονίκη 23 Δεκεμβρίου 1937. Η εταιρεία δημιουργήθηκε τις τελευταίες ημέρες του 1937 αλλά η κατάθεση του συμβολαίου στο Μητρώο Επιχειρήσεων έγινε τις πρώτες ημέρες του 1938.

¹⁸³ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.32, συμβολαιογράφος (συμβ.7988) Αστέριος Σγουρός, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Χ. Ρωμάνο και Σία, Θεσσαλονίκη 9 Ιουνίου 1939.

¹⁸⁴ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.32, συμβολαιογράφος (συμβ.9170) Μενέλαος Οικονόμου, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Χαΐμ Κοέν και Υιοί, Θεσσαλονίκη 28 Ιανουαρίου 1938. ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.32, συμβολαιογράφος (συμβ.13547) Ι.Γ. Κατρανάς, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Χαΐμ Κοέν και Υιοί, Θεσσαλονίκη 4 Ιουλίου 1938.

Δάρειο Αρών Παραχιά και Σαούλ Ναθαλή Μιχαήλ.¹⁸⁵ Η εταιρεία είχε αρχικό κεφάλαιο 3.000.000 δραχμών, χρονικό ορίζοντα τριών ετών και αντικείμενο την κατασκευή και πώληση ελαστικών παντός είδους

Η εταιρεία «Ιωσήφ Ισάκ Χασίδ και Αδερφοί» είχε αρχικό κεφάλαιο 4.970.420 και αντικείμενο την εμπορία σιδηρικών ενώ η «Υιοί Σαμπετάϊ Γιουδά, διάδοχοι Μπαρούχ» με κεφάλαιο 1.350.000 δραχμών, ίδρυσε εργοστάσιο κατασκευής και εμπορίας χρωμάτων.¹⁸⁶

Στα μικτά σχήματα, η «Σ. Γαβριήλογλου και Σία» είχε τέσσερις χριστιανούς μετόχους και έναν Εβραίο (Πέππο Ισάκ Σαδικάριο) και αντικείμενο την παραγωγή σοκολάτας, παστελιού και μέντας (κεφάλαιο 1.325.000 δραχμές) και η «Μακεδονική Ελαιουργία Ξενάκης και Σία» με πέντε μετόχους, δύο Χριστιανούς και τρεις Εβραίους (εταιρεία Υιοί Δαβίδ Χασσόν, Μωϋς Σαμουήλ Μορδώχ, Ροζέ Σαμουήλ Μορδώχ) και αντικείμενο τη βιομηχανική παραγωγή σπορέλαιων και ελαίων.¹⁸⁷

Παρά την παρουσία σημαντικών εταιρειών με εταίρους Χριστιανούς και Εβραίους όπως οι δύο παραπάνω, ο ρυθμός δημιουργίας μικτών επιχειρήσεων ήταν εξαιρετικά χαμηλός και το 1939 μόλις έντεκα νέες εταιρείες ανήκαν σε μικτά σχήματα (3,7%). Μία χρονιά πριν την κήρυξη του πολέμου και δύο πριν την Κατοχή στη Θεσσαλονίκη, ο μικρός αριθμός κοινών επιχειρηματικών σχημάτων αποτελεί σημείο προβληματισμού, αφού δείχνει αδυναμία σύμπλευσης των δύο κοινοτήτων στον επιχειρηματικό στίβο. Παρά το γεγονός ότι πολλές εταιρείες, ανεξάρτητα της θρησκευτικής τοποθέτησης των μετόχων, συνεργάζονταν σε τακτική βάση αφού η αγορά ήταν κοινή, η μη ύπαρξη μικτών επιχειρήσεων δείχνει ότι οι δύο πλευρές ακόμη δεν εμπιστεύονταν η μία την άλλη.

¹⁸⁵ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.32, συμβολαιογράφος (συμβ.7485) Αστέριος Σγουρός, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Ελληνική Βιομηχανία Ελαστικών Μακεδονίας (Ε.Β.Ε.Μ.) Α. Αμήρ και Σία, Θεσσαλονίκη 20 Ιανουαρίου 1939.

¹⁸⁶ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.32, συμβολαιογράφος (συμβ.10380) Μενέλαος Οικονόμου, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Ιωσήφ Ισάκ Χασίδ και Αδερφοί, Θεσσαλονίκη 30 Μαρτίου 1939. Η εταιρεία ήταν μετέξλιξη παλαιότερης εταιρείας που διαλύθηκε την ίδια ημέρα δημιουργίας της νέας εταιρείας. ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.32, συμβολαιογράφος (συμβ.20191) Σωτήρης Παπαδήμας, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Υιοί Σαμπετάϊ Γιουδά, διάδοχοι Μπαρούχ, Θεσσαλονίκη 5 Ιουλίου 1939.

¹⁸⁷ ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.32, συμβολαιογράφος (συμβ.10685) Μενέλαος Οικονόμου, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Σ. Γαβριήλογλου και Σία, Θεσσαλονίκη 19 Ιουλίου 1939. ΓΑΚ - ΙΑΜ, ό.π., Φ.32, συμβολαιογράφος (συμβ.14703) Ιωάννης Κατρανάς, Σύσταση ομόρρυθμης εταιρείας με την επωνυμία Μακεδονική Ελαιουργία Ξενάκης και Σία, Θεσσαλονίκη 6 Δεκεμβρίου 1939.

3.4 Παραδοσιακό εμπόριο και προοπτική στην εβραϊκή κοινότητα

Σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε, στις επιχειρήσεις που δημιουργήθηκαν την περίοδο 1913 – 1939, είναι φανερό ότι οι Εβραίοι επιχειρηματίες και έμποροι εξακολούθησαν να έχουν σημαντική παρουσία στην οικονομική ζωή της Θεσσαλονίκης. Παρά δηλαδή τη δεδομένη υποχώρηση που υπήρξε κυρίως τη δεκαετία του 1920 λόγω της έλευσης των χριστιανών προσφύγων, οι Εβραίοι επαγγελματίες παρέμειναν εντός αγοράς. Στην πορεία αυτή και με γνωστή την εσωστρέφεια της οικονομικής ζωής στη χώρα με τα νέα διεθνή δεδομένα και την πολιτική του προστατευτισμού, έγινε φανερή η στροφή των Εβραίων επιχειρηματιών και εμπόρων εντός του πλαισίου της εβραϊκής κοινότητας. Στην παραδοσιακή αγορά της πόλης οι Εβραίοι εξακολούθησαν να έχουν σταθερή παρουσία, όπως και στα παραδοσιακά επαγγέλματα. Όμως διαπιστώνεται από την ανάλυση των στοιχείων ότι είχαν αρχίσει να εκλείπουν ποιοτικά χαρακτηριστικά που αποδείκνυαν στασιμότητα και προβληματική μακροπρόθεσμη προοπτική για την εβραϊκή επιχειρηματικότητα. Το ίδιο λίγο πολύ συνέβαινε όμως με την ίδια την οικονομική παρουσία της Θεσσαλονίκης σε εθνικό επίπεδο αναδεικνύοντας τη σχέση Κέντρου - Περιφέρειας. Οι επιχειρήσεις της πόλης αλλά και της Μακεδονίας γενικότερα αδυνατούσαν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό των επιχειρήσεων που προέρχονταν από την Αθήνα και τον Πειραιά. Υπήρχαν δε ελάχιστες περιπτώσεις βορειοελλαδικών εταιρειών που είχαν εισέλθει επιτυχημένα και με αξιώσεις στην αγορά των Αθηνών και του Πειραιά.

Ο Μέγας Εμπορικός Οδηγός Βορείου Ελλάδος 1937-1938, όπου καταγράφονταν σχεδόν όλοι οι επαγγελματίες της Θεσσαλονίκης μας παρουσιάζει μια πολύ καλή εικόνα της επιχειρηματικότητας την περίοδο πριν τον πόλεμο.¹⁸⁸

Είναι ενδιαφέρον να εξεταστεί η εβραϊκή παρουσία σε έναν από τους πλέον εμπορικούς δρόμους της πόλης, την οδό Βενιζέλου που είχε μετονομαστεί από το δικτατορικό καθεστώς Μεταξά σε Βασιλέως Κωνσταντίνου. Εκεί καταγράφονταν δεκατρία μέγαρα, στα επτά από τα οποία στεγάζονταν πολυάριθμοι Εβραίοι επαγγελματίες. Αντίστοιχα υπήρχαν τέσσερις στοές με Εβραίους επαγγελματίες και μία αγορά, το Μπετζεστένι, που φιλοξενούσε δεκάδες μικροεπαγγελματίες.

¹⁸⁸ ΓΑΚ-ΙΑΜ, Μέγας Εμπορικός Οδηγός Βορείου Ελλάδος 1937-1938.

Μέγαρα	Διεύθυνση	Μέγαρα	
Αίγλη	Εγνατίας και Βενιζέλου	Μαλλάχ	Β. Κωνσταντίνου 21
Ασλανιάν	Β. Κωνσταντίνου 14	Μπουρλά Λεβή	Β. Κωνσταντίνου 3
Ασσέρ-Σιμχά	Βενιζέλου 11		
Γατένιο	Β. Κωνσταντίνου 7	Σιμχά	Β. Κωνσταντίνου 11
Δρακούλη	Β. Κωνσταντίνου 6 και Μητροπόλεως 13	Στοές	
Εμπορικής Ενώσεως	Β. Κωνσταντίνου 36		
Ερμείον	Β. Κωνσταντίνου 23	Καράσσο	Β. Κωνσταντίνου 32
Ζενίθ	Βασ. Κωνσταντίνου και Μητροπόλεως	Καστοριάς	Β. Κωνσταντίνου και Σολωμού 24
Καραδήμου και Σταμούλη	Ερμού και Β. Κωνσταντίνου 21	Προσφυγική Στοά	Β. Κωνσταντίνου 70
Λέβαν Σίτυ	Β. Κωνσταντίνου 14	Σαούλ	Β. Κωνσταντίνου 17 και Ερμού 12

Για την οδό Βενιζέλου (Βασιλέως Κωνσταντίνου) στον Εμπορικό Οδηγό καταγράφονται συνολικά 427 χριστιανοί επαγγελματίες, 95 Εβραίοι ενώ υπάρχουν ακόμη 53 επιχειρήσεις που δεν ήταν εφικτό να ταυτοποιηθούν. Δηλαδή οι Εβραίοι επαγγελματίες αποτελούσαν το 16,5% και ένας στους έξι επαγγελματίες της οδού ήταν Εβραίος.

Ένα ποιοτικό όμως χαρακτηριστικό που προκύπτει από την ανάλυση των στοιχείων του εμπορικού οδηγού δείχνει και τα προβλήματα που υπήρχαν στην εβραϊκή πλευρά. Αν και η εβραϊκή παρουσία εξακολουθούσε να είναι ισχυρή μια σειρά ποιοτικών χαρακτηριστικών έδινε την τάση για το μέλλον και φανέρωνε τα προβλήματα που υπήρχαν. Το μεγαλύτερο ζήτημα παρουσιάζεται στη συμμετοχή Εβραίων στον πλέον δυναμικό και με προοπτική τομέα: στα ελεύθερα επαγγέλματα. Εκεί κατηγοριοποιούνταν όλα τα νέα επαγγέλματα και οι εργασίες οι οποίες συνδύαζαν υψηλή μόρφωση και γνώση της αγοράς, σύνδεση με τις λειτουργικές δομές του Κράτους και δυνατότητα

περαιτέρω ανάπτυξης. Στον οδηγό είναι καταγεγραμμένοι οι επαγγελματίες από ελεύθερα επαγγέλματα όπως, για παράδειγμα δικηγόροι, συμβολαιογράφοι και γιατροί. Στις συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγορίες εμφανίζεται σαφώς μικρότερη συμμετοχή Εβραίων επαγγελματιών. Στην κατηγορία Δικηγόροι καταγράφονται συνολικά 376 δικηγόροι σε όλη την πόλη. Από το σύνολο αυτό των δικηγόρων, μόλις δεκατέσσερις ήταν Εβραίοι (3,7%). Αντίστοιχα στους Συμβολαιογράφους εμφανίζονται καταγεγραμμένοι συνολικά 62 συμβολαιογράφοι και κανείς από αυτούς δεν ήταν Εβραίος. Στους γιατρούς καταγράφονται 395 γιατροί διάφορων ειδικοτήτων και από αυτούς μόλις οι 21 ήταν Εβραίοι (5,3%). Πρόκειται για μια επαγγελματική κατηγορία όπου η εβραϊκή συμμετοχή ξεχώριζε στις αρχές του αιώνα, ενώ το εβραϊκό νοσοκομείο Χιρς, το σημερινό Ιπποκράτειο, ήταν σημείο αναφοράς. Το ίδιο αξίες προβληματισμού είναι κι άλλες επαγγελματικές κατηγορίες όπως οι Οδοντίατροι και οι Πολιτικοί Μηχανικοί.

Ελεύθερα επαγγέλματα – Επαγγελματικός οδηγός 1937-38

	Έλληνες	Εβραίοι	Άλλοι	Σύνολο
Δικηγόροι	361	15		376
Συμβολαιογράφοι	62	0		62
Γιατροί	374	21		395
Οδοντίατροι	82	11		93
Πολιτικοί Μηχανικοί	32	4		36
Δημοσιογράφοι	50	9		59

Αντίθετα με τα νέα επαγγέλματα στον τομέα της παραδοσιακής παραγωγής και της μικροβιοτεχνίας, οι Εβραίοι επιχειρηματίες εξακολούθησαν να έχουν ικανοποιητική παρουσία και αντιπροσώπευση. Σε ορισμένες επαγγελματικές κατηγορίες όπως στους καρεκλοποιούς, σακοποιούς, τους κιβωτοποιούς και τους καπελάδες (πιλοποιούς)

αποτελούσαν την πλειοψηφία. Αντίστοιχα σημαντική ήταν η παρουσία σε άλλες κατηγορίες όπως λευκοσιδηρουργεία, τυπογραφεία, τσιγαρόδικα και φανοποιεία.

Δευτερογενής τομέας/Μεταποίηση – Επαγγελματικός οδηγός 1937-38

	Έλληνες	Εβραίοι	Άλλοι	Σύνολο
Λευκοσιδηρουργεία	30	15		45
Μεταλωτοτεχνουργεία	5	7		12
Τυπογραφεία	35	14	3	52
Τσιγαρόδικα	5	4		9
Φανοποιεία	8	8		16
Καρεκλοποιεί	9	25		34
Καθρεφτοποιεί – Κορνιζοποιεί	15	11		6
Ποτοποιεί	48	11		59
Σακοποιεί	5	10		15
Κιβωτοποιεί	7	14		21
Πιλοποιεί (ανδρικά)	7	10		17
Πιλοποιεί (γυναικεία)	29	11	2	42

Η ίδια εικόνα παρουσιάζεται και στο χονδρεμπόριο – λιανεμπόριο. Οι Εβραίοι επαγγελματίες πλειοψηφούσαν ή είχαν σημαντική εκπροσώπηση σε κατηγορίες όπως υαλέμποροι, χώρος παραδοσιακά ισχυρής εβραϊκής παρουσίας, σιδηροπλωεία – χρωματοπλωεία, φαρμακαποθήκες και χαρτοπλωεία.

Λιανεμπόριο/Χονδρεμπόριο – Επαγγελματικός οδηγός 1937-38

	Έλληνες	Εβραίοι	Άλλοι	Σύνολο
Ιχθυοπωλεία	27	15		42
Νεωτερισμοί	41	16	9	66
Ξυλανθρακοπωλεία (καρβουνάδικα)	80	40	2	122
Ξυλοπωλεία (Ξυλάδικα)	59	24		83
Σιδηρέμποροι	8	11		19
Σιδηροπωλεία – Χρωματοπωλεία	17	19		36
Υαλοπωλεία	16	21		37
Φαρμακαποθήκες	7	14		21
Χαρτέμποροι	1	3		4
Χαρτοσακούλες	4	17		21
Χαρτοπωλεία	21	14		35

Όπως διαπιστώνεται, η διάρθρωση των Εβραίων επαγγελματιών στο τέλος της δεκαετίας του 1930 σχετίζεται άμεσα με τους τομείς χονδρεμπορίου – λιανεμπορίου που παραδοσιακά είχαν την πρωτοπορία. Πρόκειται στις περισσότερες περιπτώσεις για χώρους, όπως για παράδειγμα το υαλεμπόριο, όπου υπήρχαν πολυετή δίκτυα με το εξωτερικό ή διέθεταν καθετοποιημένο έλεγχο, παραγωγή – χονδρική πώληση – λιανική πώληση αποτρέποντας την είσοδο εν δυνάμει ανταγωνιστών. Οι εβραϊκές μικροβιοτεχνίες στηρίζονταν σε προσωπικό από την ευρύτερη οικογένεια και από την ίδια την κοινότητα. Τούτο έδινε το πλεονέκτημα της οικειότητας και της σταθερής επαφής με γνωστούς ανθρώπους περιορίζε όμως τη δυναμική που έχει μια επιχείρηση που ανοίγεται στην αγορά έχοντας υπαλλήλους από τις διαφορετικές κοινότητες της πόλης. Στην οθωμανική περίοδο τα περισσότερα πολυκαταστήματα της εποχής, όπως

το Στάιν και το Ορόσντι Μπακ είχαν υπαλλήλους από όλες τις κοινότητες δείχνοντας και το ανοιχτό εμπορικό πνεύμα της πόλης σε αντίθεση με την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Το μεγαλύτερο όμως πρόβλημα εντοπιζόταν τελικά στα νέα ελεύθερα επαγγέλματα, όπως δικηγόροι, γιατροί και μηχανικοί. Τούτο δεν έχει σχέση μόνο με την επαγγελματική προοπτική, την προστιθέμενη αξία των επαγγελματιών και γενικότερα την ποιότητα των υπηρεσιών αλλά με την μακροπρόθεσμη προοπτική. Το ίδιο ίσχυε για την εκπροσώπηση και τους επικεφαλής της κοινότητας. Αντιμετωπίζοντας ήδη προβλήματα με την αποχώρηση επιφανών στελεχών του εβραϊσμού της πόλης, η κοινότητα παρά την κεντρική της πλέον εκπροσώπηση από τον Κόρετς είχε βουτηχτεί στην εσωστρέφεια. Τούτο δεν ενοχλούσε ιδιαίτερα τις τοπικές αρχές της πόλης που ποτέ δεν αντιμετώπισαν με ίσους όρους τους Εβραίους κατοίκους, ούτε και συμπάθησαν τις σοσιαλιστικές ιδέες που θεωρούσαν ότι εκπορεύονταν από τους κομμουνιστές και τους Εβραίους.

Όσον αφορά την επιχειρηματικότητα θα πρέπει να πούμε ότι αν και ουδέποτε αποκαταστάθηκε η σχέση κυριαρχίας που υπήρχε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1910, στα τέλη της δεκαετίας του 1930 η εβραϊκή κοινότητα είχε τουλάχιστον σταθεροποιηθεί και αυξήσει τη συμμετοχή της στα οικονομικά δρώμενα. Με κύρια δραστηριότητα την εμπορική – διαμεσολαβητική και με παρουσία στον χώρο της μικροβιοτεχνίας και των μικρών εργοστασιακών μονάδων, οι Εβραίοι επιχειρηματίες είχαν αντιμετωπίσει τη μεγάλη έλευση των προσφύγων και μπορούσαν ακόμη να τροφοδοτούν την εβραϊκή κοινότητα. Ο πόλεμος που ξέσπασε δεν ανέκοψε μόνο την οικονομική – κοινωνική παρουσία των Εβραίων αλλά σήμανε και την καταστροφή τους.

Επίμετρο

Υπάρχουν διαφορετικές εκτιμήσεις σχετικά με την οικονομική και κοινωνική θέση της εβραϊκής κοινότητας στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου. Πέρα από τα όσα αναπτύχθηκαν σε αυτή τη μελέτη, υπάρχει ένα συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει και δείχνει και την ουσία του θέματος. Η ανάπτυξη έγινε παρουσιάζοντας την οικονομική κυρίως δραστηριότητα των Εβραίων και το κοινωνικό αποτύπωμα στην πόλη. Όλη η προσέγγιση έγινε αναγκαστικά με άξονα την εβραϊκή κοινότητα και όχι την πόλη. Τούτο πολύ απλά προέκυψε γιατί δεν υπάρχει συνθετική ιστορία της Θεσσαλονίκης την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η οικονομική δηλαδή δραστηριότητα των Εβραίων, η κοινωνική τους δράση, τοποθέτηση και ανάπτυξη γίνεται ανεξάρτητα, τις περισσότερες φορές, από τα όσα συνέβαιναν στη χριστιανική πλευρά. Συνυπάρχουν δύο κοινότητες που εν πολλοίς η μία βρίσκεται εκτός της άλλης και οι συνδέσεις τους είναι τόσο περιορισμένες που δεν μπορούμε να μιλάμε για κοινή ιστορία. Μπορεί να υπάρχει κοινός τόπος δραστηριότητας, πχ η αγορά, το Καπάνι, οι εμπορικοί δρόμοι του κέντρου, η οδός Βενιζέλου, αλλά δεν υπάρχει πραγματική σύνδεση, ένας δεσμός ουσίας. Οι Έλληνες με τους Έλληνες και οι Εβραίοι με τους Εβραίους, κάπως έτσι έχουν τα πράγματα. Εάν στην καθημερινότητα, ο Εβραίος έμπορος με τον Χριστιανό έμπορο που είχαν διπλανά μαγαζιά ήταν φίλοι, γνωστοί και είχαν ακόμη και κοινωνικές επαφές, στην ουσία ουδέποτε αυτή η επαφή μετουσιώθηκε σε μια ουσιαστική κοινή πορεία. Εάν δούμε τους συλλόγους και τα σωματεία που υπήρχαν την περίοδο του Μεσοπολέμου, όπως έχουν αποτυπωθεί από τον Δάγκα, θα διαπιστώσουμε και τις διαιρέσεις που υπήρχαν.¹⁸⁹

Η ευθύνη για αυτή την αδυναμία ουσιαστικής συνύπαρξης με κοινούς στόχους και οράματα, με κοινό σχέδιο και δράσεις βαρύνει σε μεγάλο βαθμό την ελληνική πλευρά και την «από πάνω» καθοδήγηση. Αδυνατώντας να ξεφύγουν από τον σφιχτό εναγκαλισμό με την ορθόδοξη εκκλησία και τον συντηρητισμό, τόσο οι τοπικές αρχές, όσο και οι πολιτικές και διοικητικές αρχές του κράτους δεν κατάφεραν να δώσουν αξία στην παρουσία της εβραϊκής κοινότητας. Δεν αξιοποιήθηκαν οι μακροχρόνιοι δεσμοί και οι επαφές της κοινότητας με το εξωτερικό, το πλούσιο πολιτιστικό και κοινωνικό

¹⁸⁹ Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 513-608.

υπόβαθρο και η δυνατότητα εμπλουτισμού της παραδοσιακής ελληνικής χριστιανικής κοινωνίας. Με λίγα λόγια οι Εβραίοι θεωρούνταν μη Έλληνες. Για παράδειγμα, η κοινωνική συμπόρευση με ταξικούς όρους των Εβραίων και χριστιανών εργατών, αποτελούσε «κίνδυνο» για την καθεστηκυία τάξη και έτσι οι εθνικές – θρησκευτικές διαφορές ήταν αυτές που υπερίσχυαν και έκριναν τη σχέση των δύο πλευρών. Ήταν ευθύνη μιας πολιτικής από τα επάνω για να υπάρξει μια πλήρης και ισότιμη σχέση των Εβραίων με τους Χριστιανούς, γεγονός που θα συντελούσε προς όφελος της ίδιας της πόλης. Αυτή η πολιτική αν και υπήρξε στα λόγια δεν μετουσιώθηκε σε κάτι στέρεο και απότομο που θα έφερνε αποτέλεσμα. Για μεγάλο διάστημα η ίδια η Θεσσαλονίκη βρισκόταν στην ίδια μοίρα στη σχέση κέντρου – περιφέρειας και στον φόβο ότι η πόλη μπορεί να χαθεί κάποια στιγμή από την πίεση των αναθεωρητικών τάσεων στη βαλκανική χερσόνησο (Βουλγαρία). Το λιμάνι του Πειραιά αντιμετωπίστηκε με σαφώς πιο ευνοϊκούς όρους από αυτό της Θεσσαλονίκης δεδομένης και της εγγύτητας με την πρωτεύουσα Αθήνα. Στα χρόνια εφαρμογής της προστατευτικής πολιτικής και του ελέγχου ροής ξένου συναλλάγματος, οι επιχειρηματίες της νότιας Ελλάδας ευνοήθηκαν εις βάρος των αντίστοιχων ομολόγων τους στη βόρειο Ελλάδα.

Η στάση των ελληνικών αρχών λίγο πολύ επέβαλλε και αυτήν της εβραϊκής κοινότητας. Δεν θα πρέπει να αμφιβάλλει κάποιος ότι ο πολιτικός κίνδυνος από την επαφή με τις επικίνδυνες ιδέες του σοσιαλισμού των Εβραίων εργατών απασχολούσε και τους ίδιους τους συντηρητικούς ηγήτορες της κοινότητας. Οι κοινωνικές – ταξικές διεκδικήσεις αποτελούσαν ένα διαρκές ζήτημα και για την κοινότητα που διακρινόταν για τις μεγάλες ταξικές ανισότητες, οι οποίες με το πέρασμα του χρόνου είχαν οξυνθεί. Τούτο είχε περισσότερο σχέση με την προλεταριοποίηση ενός μεγάλου μέρους της κοινότητας παρά με την ενίσχυση ή αύξηση των οικονομικών μεγεθών των λίγων σχετικά Εβραίων κεφαλαιούχων. Η καταστροφική πυρκαγιά του 1917, η έλευση των προσφύγων και η παγκόσμια και εγχώρια οικονομική κρίση είχε οδηγήσει στην εξαθλίωση ακόμη περισσότερους Εβραίους. Η αύξηση των φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων της κοινότητας και των δικτύων αλληλοβοήθειας επιβεβαιώνει την παραπάνω θέση.

Από την άλλη πλευρά η επιφυλακτικότητα για την πιθανότητα αφομοίωσης και αλλοίωσης των διακριτών χαρακτηριστικών της κοινότητας συνετέλεσε αρνητικά στην

ουσιαστική καλλιέργεια των επαφών με την ελληνική πλευρά. Αν και υπήρχαν φωτισμένοι διανοούμενοι όπως ο Γιοζέφ Νεχαμά, που παρά τον αντισημιτισμό που διέκριναν, ενθάρρυναν την ουσιαστική ένταξη στην ελληνική κοινωνία, οι αντιστάσεις που υπήρχαν ήταν ισχυρές.¹⁹⁰ Ο χρόνος ήταν ο καλύτερος σύμμαχος για την ουσιαστική σύνδεση, η αύξηση της συμμετοχής στην ελληνική εκπαίδευση το αποδεικνύει, αλλά κι αυτός τελείωσε με την έναρξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

Για να γίνουν κατανοητά τα όσα υποστηρίζονται εδώ, είναι καλό να δούμε εκ νέου συγκεντρωτικά τους δείκτες της μικτής επιχειρηματικότητας από την αρχή της ελληνικής περιόδου της Θεσσαλονίκης μέχρι τις παραμονές του πολέμου. Αποτυπώνουν με τον καλύτερο τρόπο τα όσα παραπάνω υποστηρίζονται για τη διακριτή πορεία των δύο κοινοτήτων σε βάθος χρόνου.

Πίνακας 16. Σύνθεση επιχειρήσεων

	Έτος							
Εταίροι	1916	1919	1925	1928	1930	1933	1935	1939
Έλληνες	40	76	145	150	92	131	218	205
Εβραίοι	36	85	42	29	24	39	48	81
Έλληνες - Εβραίοι	8	4	20	17	14	6	9	11
% Μικτές επιχειρήσεις	9,2%	2,3%	9,5%	8,7%	10,8%	3,4%	3,2%	3,7%
Διάφορες	3	8	5	-	-	3	3	-
Σύνολο	87	173	212	196	130	179	278	297

Η δεκαετία του 1910 ήταν μια δεκαετία προσαρμογής σ' ένα άδηλο περιβάλλον και εν μέσω πολεμικών αναμετρήσεων. Οι επιχειρηματίες των δύο κοινοτήτων ακόμη

¹⁹⁰ Γιοζέφ Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 1610. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στο κλείσιμο του μνημειώδους έργου του «Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης»: «Αφομοίωση δεν σημαίνει ταύτιση».

διερευνούσαν το οικονομικό – κοινωνικό περιβάλλον και οι αριθμοί τόσο το 1916 όσο και το 1919 επηρεάστηκαν από εξωγενείς παράγοντες, όπως είναι η παρουσία των στρατευμάτων της Αντάντ. Εντούτοις, όπως αναφέρθηκε και στο αντίστοιχο κεφάλαιο, μετά το πρώτο σοκ με την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στην ελληνική εδαφική επικράτεια, οι Εβραίοι επιχειρηματίες επανέκαμψαν και μετά την πυρκαγιά του 1917 αποτελούσαν την πλειοψηφία στα νέα επιχειρηματικά σχήματα. Ο χαμηλός αριθμός μικτών σχημάτων δικαιολογείται αφού η κάθε πλευρά επιδίωκε ισχυρά ερείσματα και ευκαιρίες σ' ένα ρευστό οικονομικό περιβάλλον και δεν διαφαίνονται ευκαιρίες μέσα από συνεργασίες. Αντίθετα τη δεκαετία του 1920 για πρώτη φορά τα μικτά επιχειρηματικά σχήματα αγγίζουν το 10%. Δηλαδή μία στις δέκα νέες επιχειρήσεις αποτελείται από Εβραίους και χριστιανούς συνεταιίρους. Εδώ η εξήγηση μπορεί να ακουστεί λογική. Η παρουσία των προσφύγων και η άμεση ενεργοποίηση πολλών εξ αυτών στον επιχειρηματικό στίβο, αυτή τη φορά της Θεσσαλονίκης, δημιούργησε την ανάγκη για συμπράξεις των ντόπιων επιχειρηματιών, Εβραίων και Χριστιανών, έναντι των επήλυδων. Οι μικτές επιχειρήσεις θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα καλό πρόκριμα για μελλοντική περαιτέρω διεύρυνση των συνεργασιών με την υποστήριξη του ελληνικού κράτους όμως αυτό δεν συνέβη. Αντίθετα στη δεκαετία του 1930 τα μικτά σχήματα περιορίστηκαν ακόμη περισσότερο, σε ποσοστά πραγματικά ασήμαντα της τάξης γύρω στο 3%. Δύο παράγοντες πρέπει να έπαιξαν ρόλο εδώ. Ο πρώτος έχει σχέση με τα επεισόδια στο Κάμπελ το 1931. Αν και πλέον υπάρχουν ενδείξεις ότι η εβραϊκή μετανάστευση δεν επηρεάστηκε καθοριστικά από αυτό το γεγονός, ο Shair Srougo όπως ήδη αναφέρθηκε έχει τοποθετηθεί για το θέμα, εντός της Θεσσαλονίκης υπήρξε ισχυρό αποτύπωμα. Οι μεν Έλληνες χριστιανοί θεωρούσαν ότι οι Εβραίοι δεν μπορούν, δεν θέλουν ή δεν πρέπει να γίνουν Έλληνες, οι δε Εβραίοι ότι οι Έλληνες χριστιανοί, κάτι που δεν ήταν μακριά από την πραγματικότητα, είναι αντισημίτες. Το χειρότερο όλων είναι ότι οι δημόσιες τοπικές αρχές, δεν έπραξαν το παραμικρό για την αντιστροφή αυτής της θεώρησης, ούτε πήραν κάποια πρωτοβουλία για την εξομάλυνση του κλίματος, παρά τις περί του αντιθέτου δηλώσεις. Είναι σημαντικές οι ευθύνες του ελληνικού κράτους γιατί εξακολούθησε να αντιμετωπίζει χιλιάδες Έλληνες πολίτες, Εβραίους στο θρήσκευμα, με όρους προκαταλήψεων και διακρίσεων.

Όσον αφορά τον δεύτερο παράγοντα, ο οποίος έχει άμεση επιρροή από τον πρώτο, είναι η απροθυμία Ελλήνων χριστιανών και Εβραίων επιχειρηματιών να συνεργαστούν στη σκιά των επεισοδίων του Κάμπελ. Τούτο μπορεί να έχει σχέση και με τον φόβο ότι όσοι θα συνεργάζονταν με τους «αντιπάλους» θα θεωρούνταν ότι πρόδιδαν την κοινότητα, ελληνική ή εβραϊκή. Από την άλλη πλευρά οι συνθήκες προστατευτισμού δημιούργησαν ευνοϊκές συνθήκες στις μικρές επιχειρήσεις για να αναπτυχθούν αυτόνομα, εντός της ελληνικής αγοράς ή της εβραϊκής κοινότητας, δίχως να απαιτούνται ευρύτερα σχήματα για τη διεκδίκηση μεγαλύτερων μεριδίων. Η αγορά της Αθήνας έμοιαζε απροσπέλαστη για τους επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης αν και η σύμπληξη μικτών σχημάτων θα πρόσφερε τεχνογνωσία, μεγαλύτερο πελατολόγιο και πιθανότητες επιτυχούς διεξόδου.

Η δεκαετία του 1930 έφερε τάσεις αποσυσπείρωσης και στην ηγεσία της εβραϊκής κοινότητας με κορυφαία της στελέχη σταδιακά να αποχωρούν. Ο Δαβίδ Φλωρεντίν, βετεράνος σιωνιστής, μετανάστευσε στα παλαιστινιακά εδάφη το 1934 και το ίδιο έπραξε ο Λεόν Ρεκανάτι, ο πρόεδρος δηλαδή της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης.¹⁹¹ Η αποχώρηση του τελευταίου, σύμφωνα με τον Ασέρ Μωυσή, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στα αντιεβραϊκά επεισόδια του Κάμπελ, που τον είχαν κλονίσει. Την ίδια περίπου περίοδο μετανάστευσε και ο γερουσιαστής Ασέρ Μαλλάχ, γόνος μίας από τις πλέον σημαντικές εβραϊκές οικογένειες της πόλης, επιφέροντας ακόμη ένα πλήγμα. Η έλευση του Κόρετς εξισορρόπησε την κατάσταση και αναβάθμισε τις επαφές με την ελληνική πολιτική και πολιτειακή ηγεσία αλλά αυτό δεν ήταν αρκετό για να φέρει και μεγάλες αλλαγές στην εβραϊκή κοινότητα.

Στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα η οικονομική κρίση στις αρχές της δεκαετίας του 1930 είχε δραματικές επιπτώσεις. Αν και το μέτρο του προστατευτισμού ήταν ευεργετικό για την ελληνική οικονομία, σε συγκεκριμένες πτυχές της, όπως ήταν για παράδειγμα η λειτουργία του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, η προστατευτική πολιτική μείωσε τον κύκλο εργασιών και ως αποτέλεσμα τις διαθέσιμες θέσεις εργασίας. Σε τούτο συνετέλεσε, όπως αναφέρθηκε, η ισχυροποίηση της θέσης του Πειραιά, ως λιμανιού της πρωτεύουσας Αθήνας, εις βάρος του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Οι επιπτώσεις στην εβραϊκή κοινότητα και πιο συγκεκριμένα στους Εβραίους λιμενεργάτες που

¹⁹¹ Ασέρ Μωυσής, *Κληροδότημα*, Αθήνα 2011, σ. 20-22.

κυριαρχούσαν στο λιμάνι ήταν καταστροφικές. Με λιγότερα από μίας εβδομάδας μεροκάματα τον μήνα δεν μπορούσες να ταΐσεις μια ολόκληρη οικογένεια. Κάποιοι δεκάδες εβραίων λιμενεργατών μετανάστευσαν στην Παλαιστίνη για να εργαστούν στο λιμάνι της Χάιφας. Όμως εκεί αντιμετώπισαν χειρότερες συνθήκες εργασίες με δώδεκα έως δεκατέσσερις ώρες εργασίας την ημέρα και εργασία το Σάββατο, την ημέρα της θρησκευτικής αργίας του Sabbath.¹⁹²

Στα παραπάνω συμπεράσματα θα πρέπει να τεθούν υπόψη και τα δημογραφικά στοιχεία που είχαν προκύψει από τις αλληπάλληλες αλλαγές και τις νέες κοινωνικές συνθήκες. Το 1913 η Θεσσαλονίκη μπορούσε να θεωρηθεί μια πόλη εβραϊκή. Είχε 61.439 Εβραίους κατοίκους και οι Έλληνες αποτελούσαν την τρίτη κοινότητα σε πληθυσμό (39.956). Το 1928 ο αριθμός των Εβραίων είχε μειωθεί ελαφρώς στους 55.290 αλλά αντίθετα των χριστιανών κατοίκων είχε σχεδόν τετραπλασιαστεί με την έλευση των προσφύγων. Στο δήμο Θεσσαλονίκης απογράφηκαν 201.651 άτομα.¹⁹³ Δέκα χρόνια μετά, το 1938, υπήρχαν διαφορετικές εκτιμήσεις για τον πληθυσμό της εβραϊκής κοινότητας ανάμεσα στις 47 – 50.000.¹⁹⁴ Ο πληθυσμός του Δήμου Θεσσαλονίκης σύμφωνα με την νέα απογραφή έδινε συνολικό αριθμό 226.147 ανθρώπων, έχοντας δηλαδή παρουσιάσει μια αύξηση λίγο περισσότερο από 10% σε σύγκριση με την απογραφή του 1928.¹⁹⁵ Ενώ δηλαδή υπήρχε αύξηση του συνολικού πληθυσμού, ο εβραϊκός έφθινε.

Οι αλλαγές στη Θεσσαλονίκη από την απελευθέρωση το 1912 μέχρι τις παραμονές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ήταν καταλυτικές για την διαφοροποίηση του οικονομικού και κοινωνικού περιβάλλοντος. Παρά τη δεδομένη οπισθοχώρηση, η εβραϊκή οικονομική παρουσία εξακολούθησε να είναι σημαντική και είχε προσανατολιστεί κυρίως εντός των ορίων της ίδιας της κοινότητας. Έχει πλέον αποδειχθεί ότι στη διαδικασία εθνικής ομογενοποίησης των νέων περιοχών στην ελληνική επικράτεια, η πολυπληθής παρουσία των Εβραίων αντιμετωπίστηκε με αμφισημία από την ελληνική πολιτεία που ενίσχυσε τον υφέρποντα αντισημιτισμό.

¹⁹² Shai Srougo, *Between idealism and reality: the unknown chapter of the Thessalonikian dockworkers in their struggle in the port of Haifa, 1933–1935*, *Labor History*, 59:4, pp. 398-414.

¹⁹³ Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 164-165.

¹⁹⁴ Meron, *Jewish Entrepreneurship*, ό.π., σ. 110. Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, ό.π., σ. 1584.

¹⁹⁵ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 16 Οκτωβρίου 1940*, Επαρχία Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1940, σ. 163-165.

Ακόμη και εντός της περιόδου της Κατοχής οι Εβραίοι προσπάθησαν να διασώσουν την κοινότητά τους με τη δουλειά τους και το εκτεταμένο δίκτυο αλληλοβοήθειας. Τα ναζιστικά σχέδια όμως οδήγησαν στην καταστροφή και τον αφανισμό της.

ΠΗΓΕΣ

Αρχεία

Υπουργείο Οικονομικών, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΕΣΥΕ), Απογραφή βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων του 1930. Καταστήματα και προσωπικόν κατά κλάσης βιομηχανίας και εμπορίου

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 16 Οκτωβρίου 1940, Επαρχία Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1940

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Baer Marc David, *Οι Ντονμέ της Θεσσαλονίκης. Εξισλαμισθέντες Εβραίοι, Επαναστάτες Μουσουλμάνοι, Κοσμικοί Τούρκοι*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2020

Βερέμης, Θάνος, Κολιόπουλος, Γιάννης, *Ελλάς, Η σύγχρονη συνέχεια*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006

Γερολύμπου, Αλεξάνδρα, «Τόποι και χώροι του εμπορίου στη Θεσσαλονίκη, 1916-1996. Μεταμορφώσεις στην χωρική και αρχιτεκτονική έκφραση της εμπορικής δραστηριότητας», στο *5η Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης*, Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1999

Γούναρης Κ. Βασίλης, Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις: Εθνοτικές ταυτότητες και μειονοτικά δικαιώματα στη Μακεδονία, στο Β. Γούναρης, Ι. Μιχαηλίδης, Γ. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997. σ. 27-64

Δάγκας, Αλέξανδρος, Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940, Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998

Γιώργος Δερτιλής *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830 - 1920*, Εστία, Αθήνα 2010

İnalçik, Halil, Quataert, Donald, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τ. Β΄: 1600-1914*, (επιμ. Μαρίνος Σαρηγιάννης), εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011

Καιρίδης, Δημήτρης (επιμ.), *Θεσσαλονίκη, 1912-2012, Μια πόλη σε μετάβαση*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015

Καραδήμου-Γερολύμπου, Αλεξάνδρα & Κολώνας, Βασίλης, «Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά το 1917», στο *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 1992, σ. 231-254

Κάρλα, Σουζάνα, Σπυροπούλου, Αλίκη, «Η Αγορά της Θεσσαλονίκης, Μορφές και κτιριακοί τύποι στο Μεσοπόλεμο», στο 5η Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1999

Μάνσελ Φίλιπ, *Λεβάντε, Μεγαλείο και Καταστροφή στη Μεσόγειο*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2012

Μαρκέτος, Σπύρος, «Η Ενσωμάτωση της Σεφαραδικής Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα», στο Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός* (Επιστημονικό Συμπόσιο), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σ. 65-92

Μαυρογορδάτος, Γιώργος, «Οι εθνικές μειονότητες», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Β' Τόμος, Μέρος 2ο*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 9-35

Mazower, Mark, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006

Μέγας, Ιωάννης, *Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης 1912-1913*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2012

Μόλχο Ρένα, «“Le Cercle de Salonique” 1873-1958. Λέσχη Θεσσαλονικέων: συμβολή στη μελέτη της αστικής τάξης της Θεσσαλονίκης», στο Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Αθήνα 1995, σ. 103-130

Μόλχο, Ρένα, «Από Οθωμανοί υπήκοοι σε Έλληνες, Βούλγαρους και Τούρκους πολίτες», *Χρονικά*, τόμος 42, αρ. φύλλου 251, (Ιανουάριος-Απρίλιος 2019)

Μόλχο, Ρένα, «Η αντιεβραϊκή νομοθεσία του Βενιζέλου στον Μεσοπόλεμο και πώς η δημοκρατία μπορεί να γίνει αρωγός του αντισημιτισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 82, 2003, σ. 53-59

Μόλχο, Ρένα, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919*, Πατάκης, Αθήνα 2014

Μοσκόφ, Κωστής, Θεσσαλονίκη, τομή της μεταπρατικής πόλης, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1973

Μπουρούτης Ανδρέας, *Αστική τάξη και ευρωπαϊκά σχολεία της Θεσσαλονίκης. Πολιτιστική και κοινωνική τομή σε πόλη της ύστερης αυτοκρατορίας (1888-1943)*, Ρώμη, Θεσσαλονίκη 2018

Naar, Devin, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων, Ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη νεότερη Ελλάδα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018

Νεχαμά Γιοζέφ, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000

Quataert Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Οι τελευταίοι αιώνες 1700-1922*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006

Ρούπα, Ευφροσύνη, Χεκίμογλου, Ευάγγελος, *Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη, Τόμος Τρίτος Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 2004

Τρεμόπουλος, Μιχάλης, Τα 3Ε (ΕΕΕ) και ο εμπρησμός του Κάμπελ, εκδόσεις Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη 2018

Χεκίμογλου Ευάγγελος, *Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη, τόμος Β΄*, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 2004

Χεκίμογλου, Ευάγγελος, Θεσσαλονίκη, Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996

Χεκίμογλου, Ευάγγελος, «Επαγγελματικές πτυχές της εγκατάστασης των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», στο Ελένη Ιωαννίδου (επιμ.), *Η μεταμόρφωση*

της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων (1920-1940), εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 127-135

Χεκίμογλου, Ευάγγελος, «Καταστροφή και ανασυγκρότηση της ταξικής δομής στη Θεσσαλονίκη (1912-1940)», στο Δημήτρης Καιρίδης (επιμ.), Θεσσαλονίκη, μια πόλη σε μετάβαση (1912-2012), εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 281-299

Χεκίμογλου, Ευάγγελος, Σύνδεσμος Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος 1915-2015, Εκατό χρόνια

Χεκίμογλου, Ευάγγελος, Υπόθεση Μοδιάνο: Τραπεζικό κραχ στη Θεσσαλονίκη το 1911, Αλτιντσής, Θεσσαλονίκη 1991

Ξενόγλωσση

Friedman J., A General Theory of Polarized Development, Urban and Regional advisory program in Chile, Santiago 1967.

Friedman J., Regional Planning and Nation-Building: An Agenda for International Research. Economic Development and Cultural Change , Vol. 16, No. 1, (1967) p. 120-121.

Hekimoglou E., Hagouel P., Grigoriou Al., *The immortal Allatini”, Ancestors and relatives of Noemi Allatini-Bloch (1860-1923)*, Jewish Museum of Thessaloniki, Thessaloniki 2012.

Issawi, Charles, The Economic History of Turkey 1800-1914, University of Chicago Press, Chicago 1980

Kavala Maria,, Hekimoglou Evangelos, Kaplitzoglou Eleni, «From the global to the local: The transition of “Fratelli Allatini” from a multi-national enterprise based in Ottoman Selanik to a local company of Greek Salonica (1906-1926)», XVI annual conference of the European Business History Association, Παρίσι 2012 (Ανέκδοτο), σ. 4.

Meron, Orly, *Jewish entrepreneurship in Salonica 1912-1940, An ethnic economy in transition*, Sussex Academic Press, Sussex 2013

Molho Rena, "The Close Ties between Nationalism and Antisemitism"», in Stefanie Schüler-Springorum (eds), *Jahrbuchfür Antisemitismus forschung* 24, Metropol Verlag, (Berlin 2015), p. 217-228

Pamuk, Sevket, "The Ottoman Empire in the "Great Depression" of 1873-1896", *Journal of Economic History*, Vol 44, No 1, (March 1984), p. 107-118

Papamichos Chronakis Paris, "De-Judaizing a Class, Hellenizing a City: Jewish Merchants and the Future of Salonica in Greek Public Discourse, 1913–1914", *Jewish History*, vol. 28 n. 3/4, (2014), p. 373-403

Pierron, Bernard, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2004

Rozen, Minna, "On Nationalizing Minorities: The Education of Salonikan Jewry, 1912–1941", στο *Αρχείων Ανάλεκτα*, 2, Θεσσαλονίκη 2018, Σωματείο «Φίλοι Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης», σ. 127-232

Rozen, Minna, "The Jewish Community of Salonika, 1912–1941: Organizational Patterns", στο *Αρχείων Ανάλεκτα*, 1, Θεσσαλονίκη 2016, Σωματείο «Φίλοι Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης», σ. 306-367

Srougo, Shai, "The Jewish workers in the port of Thessaloniki (1939-1943: Their war experience as workers, Greeks and Jews", στο *Journal of Modern European History*, Volume: 18 issue: 3, p. 1-22